

EESTI JA LÄTI NÕUKOGUDE LIIDU, SUURBRITANNIA JA PRANTSUSMAA LÄBIRÄÄKIMISTES 1939. AASTAL

Magnus ILMJÄRV

Ajaloo Instituut. Rüütli 6, 10130 Tallinn, Eesti; magnus20@mail.ee

Artiklis on vaadeldud 1939. aasta kevadel ja suvel toimunud Nõukogude Liidu, Suurbritannia ja Prantsusmaa läbirääkimisi Saksamaa-vastase koalitsiooni loomiseks ning Eesti ja Läti välispoliitikat Teise maailmasõja eelõhtul. Nimetatud läbirääkimiste ajal avaldas Saksamaa Eestile ja Lätile tugevat välispoliitilist survet, et viimased ei ühineks Saksamaa vastu kavandatava koalitsiooniga. Vaatluse all on ka Saksa-Eesti ja Saksa-Läti mittekallaletungilepingu sõlmimine ning Eesti opositsiooni, eeskätt Jaan Tõnissoni nägemus maa välispoliitikast.

Rohkem kui pool sajandit on kestnud diskussioon Teise maailmasõja eel, 1939. aasta kevadel ja suvel Saksamaa-vastase koalitsiooni loomiseks peetud Nõukogude Liidu, Suurbritannia ja Prantsusmaa läbirääkimiste ehk kolmepoolsete läbirääkimiste üle. Sellele vaatamata pole ajaloolaste huvi nende dramaatiliste poliitiliste kõneluste vastu vaibunud. Seoses endise Nõukogude Liidu arhiivide avanemisega on kolmepoolseid läbirääkimisi jätkuvalt käsitletud ja seda eriti Nõukogude Liidu, Prantsusmaa, Inglismaa ja Poola historiograafias.¹ Neile läbirääkimistele pöörati piisavalt tähelepanu ka Nõukogude Eestis ilmunud kirjanduses. Mõned selle aja autorid käsitlesid Eesti ja Läti poliitikat kui võitlust agressorivastase rahurinde vastu.² Kuid leidis ka ajaloolasi, kes suutsid küsi-

¹ Vt **Pazmovska, A.** Britain, Poland and the Eastern Front, 1939. Cambridge, 1987; **Волкогонов Д. А.** Драма решений 1939 года. – Новая и новейшая история, 1989, 4, 3–26; **Жиро Р.** Франция. 1939 год. – Новая и новейшая история, 1991, 2, 64–73; **Crozier, A. J.** The Causes of the Second World War. Oxford, 1997, 147–159; **Сиполс В.** Тайны дипломатические. Канун Великой Отечественной 1939–1941. Москва, 1997; **Поздеева Л. В.** Дневник И. М. Майского из записей о Британской политике 1938–1941. – Новая и новейшая история, 2001, 3, 46–57.

² **Pesti, M.** Rahvuslik reetmine “rahvusluse sildi” all. (Kodanliku Eesti välispoliitikast aastail 1934–1940). Tallinn, 1960, 150; **Sīpols, V.** Teise maailmasõja eelõhtul. Tallinn, 1978, 189–244; **Arumäe, H.** Kahe ilma piiril. Tallinn, 1979, 132–133.

musele läheneda objektiivselt.³ Taasiseseisvumise eel oli teema Balti riikide historiograafias kesksel kohal. Lääneriikides ilmunud kirjandust ja Nõukogude Liidus avaldatud dokumente kasutades pöörati tähelepanu eelkõige läbirääkimiste käigule. Eesti ja Läti suhtumine läbirääkimistesse leidis vähem kajastamist. Väideti, et Inglismaa ja Prantsusmaa oleks igal juhul ohverdanud Balti riigid Nõukogude Liidule, nii nagu seda tegi Saksamaa, ja et iseseisvuse kaotuse põhjuseks oli ainult Saksamaa ja Nõukogude Liidu tõus suurvõimuks. Mitmete seisukohtade puhul jääb arusaamatuks, millele need tuginesid. Näiteks väideti, et Balti riigid püüdsid kolmepoolsete läbirääkimiste ajal Leedu juhtimisel sõlmida sõjalise liidu lepingut.⁴ Taasiseseisvunud Eestis on faktidest mööda minnes tegeldud nn taustsüsteemi avamisega ehk teoreetiliste otsingutega. Eesti ametlikku välispoliitikat on püütud õigustada: polevatki olnud mingit võimalust teha teistsugust poliitikat. On arvatud, et Eesti ja Läti vastuseis kolmiklepingu sündimisele oli igati õigustatud; et Hitler valmistus 1939. aastal sõjaks üksnes Prantsusmaa ja Inglismaa vastu ning tal polnudki kavatsust Balti riike ja Nõukogude Liitu rünnata; et Nõukogude valitsuse süüdistuste puhul, nagu võinuks Eestist ja Lätist saada platsdarm sõjaliste operatsioonide teostamiseks, oli tegu oma nõudmiste õigustamiseks mõeldud ja lääneriikidele suunatud propagandaga; et tuleviku seisukohast oli Balti riikidel soodsam või isegi kasulikum kaotada iseseisvus Molotovi-Ribbentropi lepingu kui võimaliku Inglismaa ja Nõukogude Liidu kokkuleppe tagajärjel; et kolmikleppe sündimisele vastu seistes suutsid Eesti ja Läti teha end piisavalt tähtsaks kaubaks, võita maailma tähelepanu ning sundida Nõukogude Liitu ja Saksamaad sõlmima lepingu Baltikumini jagamiseks, et ilma Molotovi-Ribbentropi lepinguta oleks Nõukogude Liit saanud Balti riigid Inglismaalt ja Prantsusmaalt ning sellisel juhul oleks nende iseseisvuse kadumine toimunud veelgi vaiksemalt; et vastuseis kolmepoolsetele läbirääkimistele ning Nõukogude Liidu, Inglismaa ja Prantsusmaa Balti riikide loovutamise kokkuleppe äralangemine võimaldas Balti riikidel iseseisvust kergemalt taastada.⁵ Seesuguste spekulatiivsete väidete juures on jäetud peaaegu täielikult esile toomata Saksamaa-poolne poliitiline surve Eestile ja Lätile ning mõlema maa alistumine sellele.

Siinse artikli eesmärk on vaadelda arhiivimaterjalide põhjal kolmepoolsete läbirääkimiste käiku, suurriikide Saksamaa, Nõukogude Liidu, Inglismaa, Prantsusmaa ja Poola Balti-poliitikat 1939. aasta kevadsuvel, Eesti-Saksa ja Läti-Saksa mittekallaletungilepingu sõlmimist ning võrrelda Eesti, Läti ja ka Leedu suhtumist kolmepoolsetesse läbirääkimistesse ja Saksamaasse. Eesti opositsiooni suhtumine valitsuse poliitikasse võimaldab tõsta küsimuse, kas 1939. aasta kevadel ja suvel, üha süveneva rahvusvahelise kriisi tingimustes leidis alternatiive Eesti ja ka Läti välispoliitikale.

³ Vt näit **Jaanson, K.** Balti riigid maailmapoliitikas 1939. aastal. – Kalender. Tallinn, 1989.

⁴ Vt **Kimm, E.** Balti riikide iseseisvuse kaotus. – Akadeemia, 1991, 10, 2175–2187; 11, 2384–2403.

⁵ **Medijainen, E.** Orientatsioonotsingutest Eesti välispoliitikas. – Akadeemia, 1996, 3, 475; **Medijainen, E.** 1939: võimalused ja valikud II. – Ajalooline Ajakiri, 2000, 2, 49–99.

LÄBIRÄÄKIMISTE KÄIGUST

Pärast Münchenit võis veel uskuda, et Saksamaad saab kokkulepete abil rahustada. 1939. aasta märtsis tegi Saksamaa lõpu Tšehhoslovakkia iseseisvusele. Aprillis tungisid Itaalia väed Albaaniasse. Hispaania territoorium aga langes Saksamaa ja Itaalia toetatud kindral Franco vägede kätte. Kõik see muutis sõjalis-poliitilist olukorda Euroopas ja tähendas Müncheni poliitika pankrotti. Saksamaa hakkas nüüd nõudma Danzigi loovutamist ja seetõttu tekkis Saksa-Poola suhetesse ületamatu kriis. Seni oli Inglise konservatiivsetes ringkondades valitsenud arvamus, et Versailles' leping on Saksamaale ülekohtune, Saksamaal on õigus relvastuda, sakslastel on õigus ühineda ning Austria liitmine ja Müncheni leping on Saksamaa seisukohalt õigustatud, olgugi et Inglismaale peale surutud. Tšehhoslovakkia riigi likvideerimise järel jõuti Londonis veendumusele, et Saksamaa agressiivsus vajab kiiret ohjeldamist. Sai selgeks, et edasised järeleandmised, nagu Danzigi ja koridori loovutamine, võivad saada Inglismaale endale ohtlikuks. Tekkinud olukorras arvestas Inglise ja ka Prantsuse diplomaatia Nõukogude Liidu ja Saksamaa võimaliku lähenemisega ning Poola uue jagamisega. Poliitilist ja sõjalist liitu Nõukogude Liiduga ei pooldanud mitte ainult Prantsuse kommunistid ja suur hulk vasakpoolseid, vaid ka mitmed mõjukad parempoolsed poliitikud. Prantsusmaa ja Inglismaa kodanlikule valitsusele oli samas teada Nõukogudemaal valitseva režiimi olemus. Oma osa välispoliitilises suunamuutuses mängisid sisepoliitilised tegurid. Mõlema maa avalik arvamus mäletas maailmasõja kuldusi ja nõudis Saksamaa ohjeldamist.⁶ Sisemine surve ja valitsuse kartus, et Saksa ekspansioon Ida-Euroopas ja Saksa-Nõukogude poliitiline kokkulepe isoleerivad Prantsusmaa ja Inglismaa, muutes nad Saksamaast olenevaks, sai valiku tegemisel määravaks. Pariis ja London võtsid nüüd uue kursi (see pidi rahustama avalikku arvamust ja avaldama mõju Saksamaale) näidata, et Saksamaa jätkuva agressiivsuse korral võidakse sõlmida sõjaline kokkulepe Nõukogude Liiduga.

Inglise valitsus tegi 21. märtsil Prantsusmaale, Nõukogude Liidule ja Poolale saadetud noodis ettepaneku, et neli valitsust avaldaksid deklaratsiooni, mis näeks ette mis tahes Euroopa riigi poliitilist sõltumatust ohustavate aktsioonide puhul "kohustust pidada viivitamatult nõu niisugustele aktsioonidele ühise vastupanu osutamiseks vajalike sammude üle". Inglise valitsus avaldas soovi, et nelja riigi deklaratsiooniga võiksid liituda ka Balti riigid ja Skandinaavia maad.⁷ 31. märtsil andis Inglismaa Poolale garantii. 13. aprillil aga avaldas Prantsuse valitsus deklaratsiooni, milles öeldi, et Poola ja Prantsusmaa garanteerivad teineteist otsese ja kaudse agressiooni korral. Kuid Inglise ajakirjanduses kõlas üleskutseid, et garantii ei laiene Danzigile ja koridorile. 14. aprillil tegi Prantsuse valitsus Nõukogude valitsusele ettepaneku vahetada 1936. aastal sõlmitud vastastikuse abistamise lepingu täienduseks noodid, milles pooled deklareeriksid valmisolekut osutada teineteisele viivitamatut abi ja toetust, juhul kui mõlemad maad on sunnitud

⁶ Жиро, Р. Франция. 1939 год, 68–71.

⁷ Год кризиса 1938–1939, 1. 29 сентября 1938 г.–31 мая 1939 г. Документы и материалы. Москва, 1990, 310, 314.

Saksamaa rünnaku korral abistama Poolat või Rumeeniat.⁸ Järgmisel päeval, 15. aprillil esitas Briti Moskva saadik William Seeds välisminister lord Halifaxi korraldusel Nõukogude valitsusele küsimuse, kas too ei nõustuks deklareerima, et iga Nõukogude Liidu naaber Euroopas võiks agressiooni korral arvestada Nõukogude Liidu abiga, juhul kui seda peetakse soovitavaks.⁹ Samal päeval andis Prantsuse kindralstaap nõusoleku intensiivistada suhteid Poola kindralstaabiga.¹⁰ Kolmepoolsete läbirääkimiste alguses taotlesid Inglismaa ja Prantsusmaa piiratud eesmärged: saavutada Nõukogude Liidu formaalne ühinemine Briti-Prantsuse koalitsiooniga, saada Nõukogude Liidult garantii Poola ja Rumeenia julgeolekule ja hoiduda otsestest kohustustest Nõukogude Liidu ees. Inglismaa tegelikest kavatstustest puudub tänini täielik selgus. Mitmed kolmepoolseid läbirääkimisi puudutavad arhiivimaterjalid on veel uurijatele kättesaamatud. Nõukogude ja ka Prantsuse ajaloolased on Inglismaa puhul osutanud arvukatele faktidele, mis tõestavad, et Inglismaa pidas küll läbirääkimisi Nõukogude Liiduga, soovis aga samal ajal jõuda poliitilisele kokkuleppele Saksamaaga, et suunata viimase agressioon itta.¹¹ Kuid ka Nõukogude Liit alustas kolmepoolsete läbirääkimiste ajal suhete normaliseerimist Saksamaaga. Prantsuse ajaloolased väidavad, et kujunenud poliitilises olukorras tunnetas Prantsusmaa Saksamaalt suuremat ohtu kui Inglismaa ja oli kolmest riigist ainus, kes tegelikult kokkulepet taotles.¹² Kuid nii Prantsusmaal kui ka Inglismaal leidis neid, kelle meelest ei olnud repressioonide tõttu kannatanud ja nõrga sõjalise potentsiaaliga Punaarmee suuteline sõjas Saksamaaga osutama lääneliitlastele efektiivset abi.¹³ Mingi võimalus Inglismaa, Prantsusmaa ja Saksamaaga kokkuleppeks Ida-Euroopa ja Nõukogude Liidu arvel oli muidugi olemas. London esitas Saksamaale suuri nõudmisi: Inglismaa ja Prantsusmaa huvide arvestamine Euroopa kontinendil, keeldumine protektoraadist Böömi ja Määri üle, *status quo* säilitamine Lääne-Euroopas. Ei London ega Pariis soovinud tagastada Saksamaale tema endisi kolooniaid. Saksamaa aga leidis, et oma nõudmistest ei saa taganeda, kuna maa on suuteline saavutama sõjalist jõudu kasutades oma huvidele vastavad eesmärgid nii läänes kui ka idas.

Moskvas peeti esialgu Pariisist ja Londonist lähtuvaid ettepanekuid ja Inglismaa deklareeritud valmisolekut garanteerida Rumeeniat Saksa agressiooni vastu blufiks, sooviks siduda Nõukogude riigi käed ja jätta endale tegevusvabadus. Leiti, et Inglismaa pole tehnilistel põhjustel suuteline osutama Rumeeniale sõjalist abi.¹⁴ Ka Nõukogude Liidu enda võimaluste suhtes Rumeeniat abistada oldi pessimistlikud. Bukarest oli teatanud, et ta ei nõustu Nõukogude vägede

⁸ Suritsi telegramm 14.4.1939. – Rmt: Год кризиса 1938–1939, 1, 380–381.

⁹ Litvinovi vestlus Seedsiga 15.4.1939 ja Suritsi telegramm 15.4.1939. – Rmt: Год кризиса 1938–1939, 1, 381–383.

¹⁰ Gamelin Daladier'le 15.4.1939. – Rmt: Год кризиса 1938–1939, 1, 383.

¹¹ Vt Сиполс В. Тайны дипломатические, 56–62; Безыменский Л. А. “Второй Мюнхен”: замысел и результаты (из архива Форин оффиса). – Новая и новейшая история, 1989, 4, 93–110; Bezömenski, L. Kolmanda Reich'i lahendatud mõistatused. Tallinn, 1989, 138–143.

¹² Duroselle, J.-B. La décadence 1932–1939. Paris, 1977, 416.

¹³ Чельшев И. А. СССР–Франция: трудные годы 1938–1941. Москва, 1999, 108–109.

¹⁴ Litvinovi vestlus Seedsiga 16.4.1939. – Rmt: Год кризиса 1938–1939, 1, 384.

astumisega Rumeenia pinnale. Polnud unustatud Inglismaa ja Prantsusmaa käitumist ning Nõukogude Liidu välispoliitika ignoreerimist Müncheni otsuste puhul. Usuti, et Nõukogude-Saksa sõja puhkemise korral jäävad Prantsusmaa ja Inglismaa lihtsalt pealtvaatajaks. Kuid Moskvas kardeti, et Prantsusmaa ja Inglismaa võivad jätkata Müncheni poliitikat ja see võib veelgi süvendada Nõukogude riigi välispoliitilist isolatsiooni.¹⁵ Moskvas oletati, et Poola püüab suunata Saksa rünnakut läbi Rumeenia Nõukogude Liidu vastu. Samas aga leiti, et Pariisi ja Londoni ettepanekutega kaasaminek võiks muuta Saksamaa suhtumist Nõukogude Liitu.¹⁶ Peeti silmas ka propagandat. Pariisist ja Londonist lähtunud ettepanekutes nähti Nõukogude valitsuse võimalust esineda Euroopa rahu kaitsjana ja mõjutada nii maailma avalikku arvamust Moskvale soodsalt.¹⁷ Neil põhjustel vastas Nõukogude valitsus Londonile 17. aprillil ja Pariisile 18. aprillil ettepanekutega, mis koosnesid kaheksast punktist. Tähtsamad nendest olid kaks esimest: kolm riiki sõlmivad viieks kuni kümneks aastaks lepingu, milles võtavad kohustuse osutada üksteisele igakülgset, sealhulgas sõjalist abi, juhul kui rünnatakse üht lepinguosalist riiki; kolm riiki kohustuvad andma agressiooni korral sõjalist abi Ida-Euroopa riikidele, mis paiknevad Läänemere ja Musta mere vahel ja piirnevad Nõukogude Liiduga.¹⁸ Kui esialgu räägiti ainult Nõukogude Liiduga piirnevatest riikidest, siis 19. aprillil teatas Nõukogude valitsus Prantsusmaale, et peab silmas Soome, Eesti, Läti, Poola ja Rumeenia sõjalist abistamist.¹⁹ Leedu oli sellest riikide loetelust välja jäetud. Leedul puudus ühine piir Nõukogude Liiduga ja tal olid Memeli loovutamise järel tekkinud erisuhted Saksamaaga. Soomet pidas Nõukogude Liit Balti riikide hulka kuuluvaks. Moskvas arvestati, et Leedu lülitamine garanteeritavate riikide nimistusse pingestab Nõukogude-Poola suhteid ja et soov Leedut garanteerida võib saada Saksamaale Leedu okupeerimise ajendiks.²⁰

3. mail kõrvaldati Maksim Litvinov välisasjade rahvakomissari ametikohalt. Välisasjade rahvakomissariks nimetati Vjatšeslav Molotov, tema asetäitjaks aga senine NKVD koosseisus oleva poliitilise välisluure juht Vladimir Dekanozov. Mõlemad olid tuntud oma Saksa sümpaatiate poolest. Just Dekanozovile omistavad Vene ajaloolased Balti riikide vastu suunatud ekspansionistlike plaanide kavandamise.²¹ Sündmus polnud ootamatu. Juba Müncheni järel oletati diplomaatilistes ringkondades, et Nõukogude välispoliitika hakkab taotlema erilisi suhteid Saksamaaga. Uus puhastus välisasjade rahvakomissariaadis ja Nõukogude diplomaatide seas oli alanud sama aasta jaanuaris.

¹⁵ Litvinov Stalinile 9.4.1939. – Rmt: Документы внешней политики СССР, XXII. Книга первая. 1 январь–31 август 1939 г. Москва, 1992 (ДВП), 261–262.

¹⁶ Litvinov Stalinile 13.4.1939. – Rmt: ДВП, 270.

¹⁷ Litvinov Stalinile 15.4.1939. – Rmt: ДВП, 277–278.

¹⁸ Litvinovi ettepanekud Seedsile 17.4.1939. – Rmt: Год кризиса 1938–1939, 1, 386–387.

¹⁹ Litvinovi telegramm Suritsile 19.4.1939. – Rmt: Год кризиса 1938–1939, 1, 392.

²⁰ Litvinov Stalinile 17.4.1939. – Rmt: ДВП, 283.

²¹ Залесский К. А. Империя Сталина. Биографический энциклопедический словарь. Москва, 2000, 140.

11. mail esines Prantsusmaa peaminister Édouard Daladier parlamendis kõnega, milles 1935. aastal Nõukogude Liiduga sõlmitud vastastikuse abistamise lepingule viidates deklareeris valmisolekut asuda koos Inglismaa ja Nõukogude valitsusega päästma Euroopa rahu. 14. mail uue Nõukogude Liidu välisasjade rahvakomissari Molotovi poolt Seedsile antud memorandumis tehti ettepanek sõlmida kolmepoolse vastastikuse abistamise leping, nõuti Kesk- ja Ida-Euroopa garanteeritavate riikide kõrval ka Läti, Eesti ja Soome garanteerimist, Tšehhoslovakkia saatusele viidates hoiatati, et üksteisele ja garanteeritavatele riikidele antava abi ulatuse kindlaksmääramiseta jääb pakt õhku rippuma.²² Kuid mõned päevad pärast Daladier' kõnet parlamendis, vastuseks Saksa Pariisi saadiku väitele, et idaküsimuse rahumeelne lahendamine on nüüd nurjatud, kinnitas välisminister Georges Bonnet oma valitsusele valmisolekut jätkata Saksamaaga koostöö võimaluste otsimist, kuna Prantsusmaa ei soovi bolševismi levikut maailma ega ka lokaalses mastaabis.²³

Esialgu olid Inglismaa ja Prantsusmaa Soome, Eesti ja Läti garanteerimise küsimuses kõhklevad ja laveerivad. Briti saadik Seeds teatas Moskvast, et Saksa-Leedu mittekallaletungilepingu olemasolu tõttu pole Saksamaa rünnak Nõukogude Liidu vastu läbi Baltikumi mõeldav ja et soome rahva meelsust arvestades tekitab Soome garanteerimine üldse suuri raskusi. Prantsuse välisminister Bonnet aga nimetas Balti riikide garanteerimise ettepanekut häirivaks teguriks kokkuleppele jõudmisel. Mai lõpul soovis Pariis siduda garanteerimise Rahvasteliidu pakti 16. artikliga.²⁴ See tähendas, et Nõukogude Liidu antava abi vajaduse üle oleks otsustanud Rahvasteliit. Tegu oli juriidilise ummikuga. Balti riigid, Soome ja Poola olid deklareerinud, et otsustavad igal erijuhul ise 16. artiklis sisalduvate kohustuste täitmise üle.

27. mail andsid Inglismaa ja Prantsusmaa Nõukogude valitsusele kolmepoolse kokkuleppe projekti. Balti riike selles ei nimetatud, vaid räägiti valmisolekust osutada üksteisele sõjalist abi, kolmandatele riikidele aga ainult siis, kui nad avaldavad selleks soovi. Deklareeriti, et abi osutamine ei tohi kahjustada abi-vajaja õigusi ja halvendada tema olukorda. Molotov hindas kirjeldatud projekti kui poliitilist manöövrit ja kui soovimatust jõuda agressorit tõeliselt ohjeldavale kokkuleppele.²⁵ 2. juunil andis Nõukogude valitsus Prantsusmaale ja Inglismaale omapoolse kokkuleppe projekti, milles räägiti igakülgsest ja efektiivsest kolme riigi vastastikusest abist agressiooni korral. Agressiooni võimalike ohvritena nimetati Belgia, Kreeka, Türgi, Rumeenia, Poola, Lätit, Eestit ja Soomet. Nende riikide sattumise korral agressiooni ohvriks taheti neile automaatselt osutada abi neilt endilt nõusolekut küsimata.²⁶ Briti valitsus teatas 8. juunil Nõukogude

²² Год кризиса 1938–1939, 1, 458–459.

²³ Welczeck Pariisist 20.5.1939. – Rmt: Год кризиса 1938–1939, 1, 485.

²⁴ Molotovi vestlus Seedsiga 14.5.1939 ning Suritsi telegrammid 15.5. ja 26.5.1939. – Rmt: Год кризиса 1938–1939, 1, 460, 464, 500.

²⁵ Molotovi vestlus Seedsiga 27.5.1939. – Rmt: Год кризиса 1938–1939, 1, 508–511.

²⁶ Год кризиса 1938–1939, 2, 2 июня 1939 г.–4 сентября 1939 г. Документы и материалы. Москва, 1990, 5–6.

valitsusele vastuseks, et kuna ükski Balti riikidest ei soovi avalikku garantiid, siis peab ta selles osas ettepanekut vastuvõetamatuks. Kuid samas tunnistati Nõukogude seisukohad Balti riikide kohta õiglaseks ja avaldati valmisolekut kompromissi leidmiseks. London pani ette mitte nimetada lepingus garanteeritavaid riike, vaid formuleerida asi nii, et lepinguga võetud kohustused astuvad jõusse otsese või kaudse ähvarduse korral ühe või teise lepinguosalise julgeolekule. Kirjeldatud seisukohavõtule järgnes 10. juunil Molotovi avaldus saadikule Londonis: "...küsimus kolmest Balti riigist on nüüd see küsimus, mille rahuldava lahendamiseta on võimatu viia läbirääkimisi lõpuni."²⁷ Seejärel muutus Balti riikide garanteerimine üheks läbirääkimiste peaprobleemiks.

15. juunil esitasid Inglismaa ja Prantsusmaa Moskva saadikud vastuseks Nõukogude valitsuse 2. juuni lepinguprojektile omapoolse projekti. Seoses sellega ilmnesid tõsised lahkavumused. Kui Nõukogude Liit oli valmis võtma endale kohustuse abistada agressiooni korral Poolat, Rumeeniat, Kreekat ja Türgit, siis Inglismaa ja Prantsusmaa keeldusid abistamast Nõukogude Liitu, juhul kui agressor rünnaks teda Läti, Eesti ja Soome kaudu. Inglismaa ja Prantsusmaa ei olnud nõus Nõukogude ettepaneku selle osaga, kus nähti ette kolme riigi vastastikuse abistamise lepingu ja sõlmitava sõjalise konventsiooni üheaegne jõusse astumine. Nõukogude valitsus polnud valmis Balti küsimuses taganema. Molotov teatas vastuseks, et peab Balti riikide garanteerimist endiselt fundamentaalseks küsimuseks, ja nõudis, et seda reguleeritaks "efektiivsel moel".²⁸ Moskva avaldas soovi, et garanteeritavad riigid, sealhulgas Balti riigid, oleksid lepingus täpselt kindlaks määratud. Kui Halifax soovitas Nõukogude valitsusel arvestada Läti, Eesti ja Soome garanteerimisel nende nõusolekuga, siis leidis saadik Ivan Maiski pretse-dendi Ameerika ajaloost: tema meelest pidi Briti valitsus lähtuma Balti küsimuse reguleerimisel Monroe doktriinist.²⁹ 1823. aastal oli USA president James Monroe Ameerika riikidelt küsimata deklareerinud, et Euroopa riigid ei tohi rajada Ameerikasse uusi asumaid ega teostada interventsiooni. See tähendas nõudmist, et Euroopa riigid jätaksid USAle vabad käed oma poliitika teostamiseks Ameerika mandril.

Nõukogude valitsus ei taganenud nõudest Balti riike garanteerida. 1. juulil andsid Inglismaa ja Prantsusmaa Molotovile järjekordse lepinguprojekti, mis nägi ette viivitamatut abi osutamist, juhul kui üks kolmest maast peaks langema agressiooni ohvriks. Projekti lisas anti nõusolek Eesti, Soome, Läti, Poola, Rumeenia, Türki, Kreeka, Belgia, Luksemburgi, Hollandi ja Šveitsi garanteerimiseks. Tehti ettepanek lepingu lisa mitte avalikustada.³⁰ Inglased ja prantslased olid seega valmis sõlmima nimetatud riikide kohta mitteavaldatava kokkuleppe. Nõukogude valitsust see ei rahuldanud. 3. juulil Inglismaale ja Prantsusmaale antud lepinguprojektis tõstatas Nõukogude valitsus nõude garanteerida Lätit, Eestit, Soomet, Poolat, Türgit, Kreekat ja Belgiat ka kaudse agressiooni korral. Sellena defineeris

²⁷ Год кризиса 1938–1939, 2, 17.

²⁸ Samas, 31–33.

²⁹ Maiski päevik 23.7.1939. – Rmt: ДВП, 496–497.

³⁰ Год кризиса 1938–1939, 2, 75–76.

Nõukogude valitsus sisemist riigipööret või pööret poliitikas agressiooni kasuks.³¹ Termin *kaudne agressioon* lepingusse võtmisega taotles Nõukogude valitsus võimalust sekkuda garanteeritavate maade siseasjusse oma äranägemisel. Kaudne agressioon oli tollases sõjaõiguses tuntud mõiste.

Londoni ja Pariisi nägemus ei langenud kaudse agressiooni osas kokku. Inglise välisminister lord Halifax tõstas valitsuse välispoliitilise komitee 4. juulil toimunud istungil koguni küsimuse läbirääkimiste katkestamisest. Kolme-poolsete läbirääkimiste eesmärk oli soov takistada Nõukogude Liidul läheneda Saksamaale.³² *Quai d'Orsay* (Prantsuse välisministeerium) kartis läbirääkimiste katkemist ja oli valmis nõustuma termini *kaudne agressioon* lepingusse võtmisega. 19. juulil Prantsuse Londoni saadikule kirjutatud kirjas nõudis Bonnet, et saadik soovitaks Inglise valitsusel mõista Moskva soove. "Prantsuse valitsus arvab sellel tähtsal hetkel, et missugune ka ei oleks selle lepingu sisu halvene-mine, jääb tema preventiivne ja poliitiline jõud piisavalt efektiivseks, vaatamata ka meile pealesurutud reservatsioonidele..."³³ Kuid see ei muutnud Inglise valit-suse seisukohti. Peaminister Neville Chamberlain teatas 31. juulil alamkojas kõneldes, et valitsus ei saa nõustuda Nõukogude valitsuse sooviga võtta sõl-mitavasse lepingusse termin *kaudne agressioon*. Moskva kahtlustas kogu aeg Londonit, aga ka Pariisi kavatsuses leida mingi kokkulepe Saksamaaga. Vas-tuseks Chamberlaini avaldusele osutati TASSi teates, et Inglise formuleering kaudse agressiooni kohta ei vasta Nõukogude valitsuse soovidele, kuna see jätab agressorile läbipääsuks "augu".³⁴ Erinevalt Pariisist vaatles London lepingut Nõu-kogude Liiduga kui abistavat faktorit Inglismaa ja Prantsusmaa mõju kind-lustamisel ja Saksamaa isoleerimisel. 12. augustil algasid Moskvast Inglismaa, Prantsusmaa ja Nõukogude Liidu sõjaliste esindajate läbirääkimised. 14. augustil nõudis Nõukogude pool, et lepingus peab saama fikseeritud Poola ja Rumeenia lubadus lasta Punaarmee oma territooriumile. Prantsusmaa püüdis avaldada Poolale survet. 16. augustil soovitas *Quai d'Orsay* Poola valitsusel nõustuda Punaarmee üksuste maalt läbilaskmisega, rõhutades seejuures, et vägede läbi-marsi korral lähtuvad venelased ainult strateegilistest kaalutlustest ja piirduvad seepärast teatud tsoonidega. Inglismaa aga andis samal ajal Poolale nõu ilmutada Danzigi suhtes arukust, s.t otsida kompromissi Saksamaaga.³⁵ 17. augustil soo-vitas Nõukogude esindaja läbirääkimised katkestada Poola vastuse saamiseni.

Poola valitsus kuulutas juba läbirääkimiste algul, et ta ei ühine mingi lepin-guga, milles osaleb ka Nõukogude Liit. 25. märtsil põhjendas Poola Moskva saadik Litvinovile Varssavi keeldumist sooviga mitte rikkuda suhteid Saksa-maaga.³⁶ Mais aga teatas Poola valitsus, et ei näe võimalust Poola ja Nõukogude

³¹ Год кризиса 1938–1939, 2, 80–81.

³² Cab. 30 (39). Public Record Office, London (PRO), CAB 27/625.

³³ Год кризиса 1938–1939, 2, 111.

³⁴ Vt Известия, 1939, 2 августа.

³⁵ Bonnet' telegramm Noëlike 16.8.1939. – Rmt: Год кризиса 1938–1939, 2, 255.

³⁶ Poola suhtumise kohta vt **Парсаданова В. С.** Трагедия Польши в 1939 г. – Новая и новейшая история, 1989, 5, 14–16.

Liidu vastastikuse abistamise pakti sõlmimiseks ega ole huvitatud ka garantiidest Nõukogude Liidu naabritele.³⁷ Poola soovis endiselt jätkata oma balansseerivat välispoliitikat. Poola valitsus leidis, et garantiid panevad tema iseseisvuse täielikku sõltuvusse Nõukogude Liidu armust. 20. augustil teatas välisminister Józef Beck Pariisi, et Poola valitsus ei nõustu sõlmima Nõukogude Liiduga mingit sõjalist lepingut ega luba ka Punaarmee üksuste läbimarssi. Poola suhtumine oli üks põhjustest, miks kolmepoolsed läbirääkimised nurjusid.

EESTI JA LÄTI SUHTUMINE

Teated Nõukogude Liidu, Briti ja Prantsuse läbirääkimistest ja kavatsusest garanteerida ka Lätit, Eestit ja Soomet jõudsid kiiresti nimetatud maade poliitikuteni. Kuid alles 26. mail andis lord Halifax saadikutele Riias ja Helsingis ning esindajale Tallinnas käsu informeerida Läti, Soome ja Eesti valitsust peatselt Moskvale teatavaks tehtavast lepinguprojektist.³⁸ Vaadeldgem eeskätt Eesti ja Läti poliitikute olukorrahinnanguid ja suhtumist garantiidesse. Eesti välisminister Karl Selter nimetas aprilli keskpaiku toimunud Riigivolikogu ja Riiginõukogu välis- ja riigikaitsekomisjoni ühisel koosolekul Briti garantiid Poolale “mõtlemapanevaks nähtuseks” ja oletas, et Inglismaa soovib alustada Saksamaa-vastase sõja valla-päästmise forsseerimist. Sõjavägede ülemjuhataja ja Riiginõukogu väliskomisjoni esimees Johan Laidoner aga leidis, et Eesti peaks tekkinud olukorras usaldama Saksamaad, sest liigne umbusk viimase suhtes võib nõrgestada Eesti tahet Nõukogude Liidule vastupanu osutada. Mõlemad pidasid võimalikku Poola-Saksa sõda või Saksa-Briti sõda Eesti seisukohalt ohtlikuks.³⁹ 26. aprillil teatas Läti Tallinna saadik Vilis Šumans Riiga, et Eesti välispoliitika teostajad süüdistavad Prantsusmaad ja Inglismaad Läti ja Eesti mahamüümises.⁴⁰ Moskvasse jõudis teade, et Laidoner oli 3. mail Riigikogu salajasel koosolekul ühemõtteliselt deklareerinud, et Eesti ei asu kunagi koos Nõukogude Liiduga sõtta Saksamaa vastu.⁴¹ Tõenäoliselt oli tegu Riiginõukogu välis- ja riigikaitsekomisjoni koosolekuga. 10. mail hindas Tallinnas ilmuv Eesti valitsuse ingliskeelne häälekandja “The Baltic Times” kuuldusi Nõukogude valitsuse ettepanekutest Balti riike garanteerida erilist ärevust tekitavaks. 25. mail avaldas leht intervjuu välisminister Selteriga. Minister deklareeris: Eesti usub küll täielikult Inglismaa rahupüüdeid, kuid sellele vaatamata leiab, et kui mõni suurriik peaks ilma kutseta esinema abilise osas, kas kollektiivse süsteemi esindajana või oma eluliste huvide kaits-

³⁷ Litvinovi vestlus Grzybovskiga 25.3.1939 ja Molotovi vestlus Grzybovskiga 11.5.1939. – Rmt: Год кризиса 1938–1939, 1, 327, 448–449.

³⁸ Documents on British Foreign Policy 1919–1939. Third Series (DBFP), V. London, 1953. 689.

³⁹ Riigivolikogu ja Riiginõukogu välis- ja riigikaitse komisjoni ühise koosoleku protokoll 13.4.1939. – Baltiska arkivet, Stockholm (BA).

⁴⁰ Duhanovs, M., Feldmanis, I., Stranga, A. 1939. Latvia and the Year of Fateful Decisions, 64.

⁴¹ Nikitini telegramm Tallinnast 4.5.1939. – Rmt: Год кризиса 1938–1939, 1, 427.

jana Baltikumis, käsitleksid kõik Balti riigid seda agressioonina ja võitleksid selle vastu kõigi jõududega. Selter avaldas valitsuse nimel valmisolekut kasutada hädaohu korral mõne heatahtliku suurriigi "piiratud abi" ja rõhutas, et toetuse iseloomu ja selle andmise täpset mehhanismi ei või enne kallaletungi kindlaks määrata. *Foreign Office*'is (Inglise välisministeerium) kutsus Selteri intervjuu esile pahameele. Leiti, et Eesti välisminister oli esitanud Inglismaa vastu suunatud seisukohti. Selter palus seejärel Tallinnas Briti esindajal Wilfred Gallienne'il selgitada, kuidas suhtuks Briti valitsus nelja riigi – Saksamaa, Inglismaa, Prantsusmaa ja Nõukogude Liidu – ühisgarantiisse Eesti neutraliteedi kaitseks. Pärast seda, kui Gallienne oli Selterile teatanud, et ettepanek ei huvita tema valitsust, nõudis Eesti välisminister, et Briti valitsus teeks Moskvas midagi niisugust, mis hoiaks ära Nõukogude valitsuse agressiivse poliitika Eesti suhtes.⁴² Kuid veidi hiljem väljendas Eesti välisminister Gallienne'ile oma poolehoidu Briti valitsuse välispoliitikale. 26. mail, kui Gallienne informeeris *Foreign Office*'i korraldusel Selterit kolmepoolsete läbirääkimiste käigust, nimetas Selter Briti-Nõukogude teineteisemõistmist suure tähtsusega ilminguks Euroopa poliitikas ja õnnitles selle eest Briti valitsust.⁴³ Kuid juba nädala pärast, 2. juunil deklareeriti "Päevalehe" juhtkirjas, et Balti riigid ei saa kunagi nõustuda garantiiga, mille on andnud ühte poliitilisse rühmitusse kuuluvad riigid. Kui "The Baltic Times'i" veergudel oli väidetud, et Eesti usub Inglismaa rahupüüdeid, siis nüüd süüdistati Briti valitsust, et see oli teinud Nõukogude Liidule suuri järeleandmisi. Juhtkirjas kutsuti koguni Nõukogude valitsust uskuma, et Balti riikide deklareeritud erapooletus on parim rahu tagatis nii Nõukogude Liidu piiridele kui ka Baltikumile endale.

Vaatamata Eesti ja Läti esindajatele antud kinnitustele, et Lätit, Eestit ja Soomet nende nõusolekuta ei garanteerita, leidis *Foreign Office*'is ja *Quai d'Orsay*'s neid, kelle nägemuses pidanuks kõik kolm maad olema õnnelikud, et Inglismaa, Prantsusmaa ja Nõukogude Liit olid valmis neid garanteerima. Nii arvasid ka Prantsusmaa Moskva saadik Paul-Emilie Naggiar ja Inglismaa Moskva saadik William Seeds, et Läti, Eesti ja Soome ei peaks kolmiklepingu sünni korral Nõukogude Liidu okupatsiooni kartma, sest London ja Pariis garanteerivad hiljem Punaarmee üksuste lahkumise. "Te peate mõistma, et nii nagu Inglismaa ja Prantsusmaa ei või sallida, et mingi riik mõjutaks sõjaliselt Hollandit ja Belgiat, nii ei saa ka Venemaa sallida, kui see juhtub Soome, Läti ja Eestiga," püüdis Seeds õhutada Moskvas lätlasti, eestlasti ja soomlasti garantiisid vastu võtma.⁴⁴ Inglismaa sõjalised planeerijad soovisid takistada Saksamaale vajaminevate toidu- ja toorainete vedu Läänemerele. Läänemere riikide toidu- ja tooraineid sooviti kasutada oma huvides. *Industrial Intelligence Centre*'is arvestati, et Saksa laevastiku võimaliku blokaadi korral jätkub kaubavahetus Soome ja Balti

⁴² Gallienne'i telegramm 15.5.1939. – Rmt: DBFP, V, 560; Crowe, D. M. Great Britain and the Baltic States 1938–1939. – Rmt: The Baltic States in Peace and War 1917–1945. Toim V. S. Vardys, R. J. Misiunas. Pennsylvania, 1978, 115–116.

⁴³ Gallienne Tallinnast 26.5.1939. – Rmt: DBFP, V, 696–697.

⁴⁴ Idman Moskvast 3.8.1939. Suomen Ulkoasiainministeriön Arkisto, Helsinki (UM), 5/C18.

riikidega Rootsi ja Norra raudteid kasutades.⁴⁵ Nii *Foreign Office*'is kui ka *Quai d'Orsay*'s süüdistati Lätit, Eestit ja Soomet Saksa protektoraadi eelistamises. *Quai d'Orsay* peasekretär Alexis Léger deklareeris Läti saadikule Olgerds Grosvaldsile: "Mis usaldust võib meil teie vastu olla, teil on ju natsi režiim ja te kujutate endast natsi agentuuri."⁴⁶ Léger, kes oli olnud üks idapakti üle peetud kõneluste juhtfigure Prantsusmaal, meenutas imestusega Pustale, kuidas Balti riigid olid seoses Locarno lepinguga ja selle järel nõudnud kogu aeg Inglismaalt ja Prantsusmaalt julgeolekugarantiid, nüüd aga ühtäkki olid valjuhäälselt selle vastu.⁴⁷ Ka Briti ja Prantsuse ajakirjandus teatas, et Balti riigid pole suutelised säilitama oma iseseisvust, et Nõukogude Liidul on õigus kaitsta oma elulisi huve Baltikumis, et otsustust, missuguselt suurriigilt kriitilisel hetkel abi vastu võtta, ei või jätta Balti riikide hooleks ja et keeldudes garantiidest valmistuvad Balti riigid vastu võtma Saksa protektoraati. "Mis puudutab Balti riikide garanteerimist," kirjutas parempoolne prantsuse ajakirjanik Henry de Kreillis "L'Epoque'is", "siis on Nõukogude Liidu nõue täiesti legitiimne ja täiesti loogiline [...] Õeldakse, et Soome, Eesti ja Läti ei soovi ... garantiisid. Mis kurat see on? Kui nad ei taha garantiisid, siis see tähendab, et rahutuseks on veelgi enam põhjust. Mainitud Balti riigid, kellest kaks on liliputmaad, ei suuda ise oma julgeolekut tagada. Ja kui nad väidavad vastupidist, siis see tähendab, et nad on sattunud Saksamaa orbiiti."⁴⁸ Teistsugune polnud ka "L'Epoque'i" peatoimetaja R. Cartier' seisukoht. Ta oli 1939. aasta suvel külastanud Soomet ja leidis lehe veergudel, et Soome ja Balti riikide võimalus iseseisvust säilitada võib olla üks tuhandest.⁴⁹

Eesti president, poliitikud ja sõjaväelased väljendasid oma eitavat suhtumist garantiidesse ka Nõukogude saadikuga toimunud vestlustes. Kui Konstantin Päts puudutas küsimust äärmiselt mõõdukas toonis, just nagu avaldades valmisolekut läbirääkimistega ühineda, siis suurtükiväeinspektor kindralmajor Hugo Kauler süüdistas Nõukogude valitsust otseses kavatsuses valmistada garantiide abil ette maa okupeerimist ja kolhoosikorra sisseseadmist.⁵⁰ Ametlikku garantiidevastast protesti Moskvale ei esitatud. Tehes kokkuvõtet Eesti valitsuse, sõjaväelaste ja ajakirjanduse suhtumisest kolmepoolsetesse läbirääkimistesse, leidis saadik Kuzma Nikitin, et valitsus püüdis 1939. aasta kevadel ja suvel tekitada rahva seas viha Nõukogude Liidu vastu, soovides sellega luua kujutelma valitud Rooma-Berliini-Tokio orientatsiooni õigsusest, ja et valitsus järgis kogu aeg Berliini juhtnööre.

⁴⁵ Nurek, M. Great Britain and the Baltic in the last months of peace, March–August 1939. – Rmt: The Baltic and the Outbreak of the Second World War. Toim J. Hiden, T. Lane. Cambridge, 1992, 43.

⁴⁶ Arumäe, H. Eduard Laamani päevik lähiajaloo allikana III. – Tuna. Ajalookultuuri ajakiri, 2000, 3, 38; vt ka Grippenbergi Londonist 27.6.1939. UM, 5C/7.

⁴⁷ Holma Pariisist 7.7.1939. UM, 5C/6.

⁴⁸ L'Epoque, 1939, 10. juuni.

⁴⁹ Vt Ivalo Pariisist 5.8.1939. UM, 5C/6.

⁵⁰ Nikitini päevik 26.7.–17.8.1939. Архив внешней политики Российской Федерации, Москва (AVPR), f 0154, n 32, m 48, s 5, l 22–23.

Viimast rõhutas Nikitin eriti oma lõppjärelduses: “Tuleb otse tunnistada, et siin vaadatakse kogu aeg Berliinist antud spikrit ja Hitleri sulased teenivad teda ustavalt ja veendunult.”⁵¹ Eesti poliitikute neutraliteeti ülistavad ja garantiidevastased avaldused jätkusid kuni Molotovi-Ribbentropi lepingu sõlmimiseni. Veel 18. augustil kuulutas Riigivolikogu esimees Jüri Uluots Oslos Parlamentidevahelise Liidu täiskogu ees kõneldes, et soovimatule abistajale suudetakse osutada vastupanu ja et sõjakäik Eestisse ei kujune lihtsalt jalutuskäiguks.⁵²

Ka Läti välisminister Vilhelms Munters teatas kohe, et Läti ei saa nõustuda garantiidega, mille andmises ei osale Saksamaa, ja et garanteerimine on vastuolus Läti neutraliteedipoliitikaga. Munters avaldas garantiide vastu suunatud seisukohti ka “The Times’i” korrespondendile antud intervjuus.⁵³ Nõukogude Liidu kavatsuse vastu Lätit garanteerida astus välja ka president Kārlis Ulmanis. Esitanud ühes mai lõpul peetud avalikus kõnes küsimuse, mida teeb Läti, kui mõni suurriik kavatseb tungida Läti territooriumile, vastas ta: “Me võitleme, oleme enese eest väljas ja püsime vabana.”⁵⁴ Soome välisminister Eljas Erkkö deklareeris 6. juunil Eduskunnas, et Soome suhtub igasse riiki, kes selliste omaalgatuslikult antud garantiide põhjal kavatseb hakata abistama, kui agressorisse.⁵⁵

Eesti sõjaväejuhtkond otsustas garanteerimise vastu protestida omamoodi. Vastuseks garanteerimiskavatsusele kavandati sõjaline demonstratsioon: allveelaevade “Lembit” ja “Kalev” visiit Saksa sõjasadamasse Kieli. Visiit, mida valmistati ette saladuskatte all, pidi toimuma juuni algul. Kuid keegi allveelaevadel teeninud ohvitseridest informeeris sellest 22. mail Briti luure Tallinna residentide kolonel Ronald F. Meiklejohni. Ohvitser, kelle isik pole tuvastatav, paljastas talle, et ohvitserid olid laevade vastuvõtmisel andnud lubaduse mitte lasta allveelaevu inspekteerida selle riigi esindajatel, kellest võib saada Inglismaa vaenlane.⁵⁶ Teade Inglismaal ehitatud allveelaevade visiidist Saksamaale äärmuseni pingestunud rahvusvahelises olukorras oli admiraliteedile üllatuseks. Esimese reaktioonina leiti, et sakslased on Eesti Sõjavägede Staabi ülema Nikolai Reegi (tema oli visiidiks korralduse andnud) ära ostnud. Briti Tallinna esindaja Gallienne seda siiski ei uskunud. 28. juunil raporteeris ta Londonisse: “Nõustun, et see näib kinnitavat meie kahtlusi Reegi suhtes, aga ma isiklikult siiski ei usu..., et ta on aktiivselt Briti-vaenulik või on sakslaste poolt ära ostetud. Minu arvamus on, et ta

⁵¹ Nikitini päevik 26.7.–17.8.1939. AVPR, f 0154, n 32, m 48, s 5, l 38.

⁵² Vt Uus Eesti, 1939, 19. aug.

⁵³ Vt Palin Riiast 2.5. ja 4.6.1939. UM, 5C/16; Zotov Riiast 21.8.1939. – Rmt: Полпреды сообщают... Сборник документов об отношениях СССР с Латвией, Литвой и Эстонией август 1939 г.–август 1940 г. Москва, 1940, 11; The Times, 1939, 7 June.

⁵⁴ Palin Riiast 3.6.1939. UM, 5C/16.

⁵⁵ Gripenberg, G. A. Lontoo–Vatikaani–Tukholma. Suomalaisen diplomaatin muistelmia. Porvoo; Helsinki, 1960, 27.

⁵⁶ Gallienne Tallinnast 22.5.1939 ja admiraliteet Foreign Office’ile 9.6.1939. PRO, FO 371/23603, N2900/177/59.

peab Saksa armeed parimaks maailmas ja on üks nendest, kes seda imetleb...”⁵⁷ Gallienne’i resolootne protest Eesti välisministeeriumis tegi Eesti sõjaväejuhtkonna kavatsusele kiire lõpu.⁵⁸

Leedu jäi garanteeritavate riikide hulgast välja, kuid tema enda suhtumine garantiidesse oli vastuoluline. 10. mail teatas Leedu Moskva saadik Molotovile, et tema valitsus nõustuks ka Nõukogude Liidu ühepoolse garantiiga. Saadik avaldas seejuures lootust, et Nõukogude Liit suhtub ka edaspidi Leedusse heatahtlikult. Juuni keskel tegi Leedu Riia saadik Pranu Dailide oma Nõukogude kolleegile samalaadse avalduse.⁵⁹ 7. juunil oli Nõukogude Liidu Riia saadik Ivan Zotov telegraferinud Dailide väidetele tuginedes Moskvasse, et Leedu sõjaväelased ja valitsus on viivitamatult valmis alla kirjutama Balti sõjalise liidu moodustamise lepingule ja et Eesti ei vaidlusta seda, kuid Läti sõjaväelased suhtuvad ettepanekusse külmalt.⁶⁰ Pole võimatu, et Leedu sõjaväejuhtkond tõstatas kolmepoolsete läbirääkimiste ajal taas Balti sõjalise liidu moodustamise. Kuid väidet, et Eesti oli andnud nõusoleku selles osaleda, tuleks pidada desinformatsiooniks. 15. juunil, kohtudes Poola Kaunase sõjaväeatašee Leon Mitkiewiczzi ja Eesti Kaunase saadiku Aleksander Warmaga, ütles peaminister Jonas Černius, et Leedu on valmis võitlema koos Nõukogude Liidu, Prantsusmaa ja Inglismaaga Saksamaa vastu, juhul kui seda teeb ka Poola. Leedu endine Berliini saadik Kazys Škirpa nimetas hiljem Černiuse avaldust provokatsiooniks ja süüdistas peaministrit veel soovis jagada Ida-Preisimaa Poola ja Leedu vahel.⁶¹ Kuid samas, vaatamata Moskvas ja Riias tehtud avaldustele ja Černiuse valmisolekule liituda võimaliku Nõukogude-Briti-Prantsuse liiduga, püüdis välisminister Juozas Urbšyse juhitud välispoliitika järgida Saksamaa huvides olevat neutraliteedipoliitikat. Kui sai teatavaks sõjavägede ülemjuhataja Stasys Raštikise kavatsus külastada mais Varssavit, deklareeris Leedu valitsus kohe, et visiit pole mingil moel suunatud Saksamaa vastu ja et Leedu järgib oma välispoliitikas tingimusteta neutraliteeti.⁶² Ka 11. mail välisesindajatele saadetud juhtnöörides rõhutas Urbšys, et Leedu peab järgima tingimusteta neutraliteedi poliitikat “igas olukorras ja igas küsimuses”.⁶³ Oma osa Saksa orientatsiooni järgimisel oli majandusel. 20. mail

⁵⁷ PRO, FO 371/23603, N3216/177/59.

⁵⁸ Armin Öpik andis oma mälestustes hoopis vastupidise seletuse: keegi ohvitser informeeris Reegi kavatsusest kohe välisministeeriumi ja valitsus, soovides järgida neutraliteeti, keelas allveelaevade visiidi (Mamers, O. Häda võidetuille. Stockholm, 1958, 69).

⁵⁹ Molotovi päevik. Leedu saadik Natkevičius vastuvõtul 10.5.1939. AVPR, f 06, n 1, m 1, s 12, l 12; Zotovi telegramm 17.6.1939. – Rmt: ДВП, 483.

⁶⁰ Год кризиса 1938–1939, 2, 10.

⁶¹ Škirpa, K. Lietuvos nepriklausomybės sutemos 1938–1940. Atsiminimai ir dokumentai. Chicago; Vilnius, 1996, 169. Warma ei meenuta mälestustes Černiuse avaldust sõnagagi (vt Warma, A. Diplomaadi kroonika. Lund, 1971, 7–12).

⁶² Grundherri memorandum 2.5.1939. – Rmt: Documents on German Foreign Policy 1918–1945 Series D (1937–1945) (DGFP), VI. The Last Months of Peace. March–August 1939. London, 1956, 401–402.

⁶³ Eidintas, A., Žalys, V., Senn, A.-E. Lithuania in European Politics. The Years of the First Republic, 1918–1940. New York, 1999, 167.

andis Urbšys Berliinis allkirja Leedu ja Saksamaa kaubanduslepingule. Kaubavahe-
tus kahe maa vahel pidi suurenema 117 miljonilt litilt 1938. aastal 299 miljoni litini
1939. aastal. Järgmisel päeval võttis Urbšyse vastu Hitler, kes kinnitas, et Leedu
võib loota Saksamaale, kuna Saksamaa poliitika saab olema rahupoliitika, ja et
kahe maa vahel ei eksisteeri lahtisi küsimusi. Kuid samas kõlasid hoiatused: Leedu
ei või end siduda Saksamaa vastu suunatud kombinatsioonidega ja Poolaga.⁶⁴ Ent
pole võimatu, et Leedu esindajate avaldused Moskvas ja Riias olid tehtud pinna
sondeerimise eesmärgil, juhuks kui kolmikleping peaks tõepoolest sündima.

Kolmepoolsete läbirääkimiste ajal nägid Eesti valitsus ja ka kodanlikud ring-
konnad Saksamaas ainsat päästjat idast ähvardava ohu tõrjumisel. Aprillis 1939
Laidonerile saadetud kirjas süüdistas Türi arst Oskar Pihlak kõrgemaid oma-
valitsusjuhte võitlustahte puudumises ja veendumuses, et olevat otse loomulik
loovutada maa hädaohu korral Saksamaale.⁶⁵ Kui laialt olid sellised vaated
kodanlike ringkondade hulgas levinud, on raske selgitada. Kuid kinnitust, et nii
arvati, võib leida mitmetest teistestki allikatest. 12. mail kirjutatud ettekandes
kirjeldas Läti Berliini saadik Edgars Krieviņš vestlust kellegi eestlasega, kes
tundis hästi Eesti olusid ja suhtus kriitiliselt Eesti valitsusse: "Riigi kõrgem juht-
kond, nagu teada, pidi olema germanofiilne ... niisamasugune pidi olema sõjaväe-
juhtkond... Rahva seas ja ühiskonnas need härrad kultiveerivad lüüasaamist ja ...
propageerivad, et Eesti ainus päästja on Saksamaa ja sakslaste tulek Eestisse on
igati soovitav... Nad loodavad oma isiklikud ettevõtted säilitada ja neid sakslaste
abiga ka arendada ning laiendada."⁶⁶ Teistsugused polnud ka Läti Tallinna saa-
diku Šumansi hinnangud selle kohta, mis puudutas valitseva ringkonna suhtumist
Saksamaasse: "Paistab eriti silma vaadete erinevus rahva ja valitsuse vahel. Rah-
vas peab suuremaks vaenlaseks sakslasi – rahvas ei ole unustanud eestisakslaste
soovitust ehitada talud rataste peale. Rahva hulgas on tihti kuulda arvamust, et
venelased on vähem ohtlikud. Hoopis vastupidi vaatavad asjale valitsus ja intelli-
gents, kes peab Venemaad vaenlaseks number üks. [...] Ka sõjaväeringkonnad
püüavad igal võimalikul juhul näidata, et Venemaa on vaenlane number üks."⁶⁷

Eesti välisministri hoiakust Saksamaa suhtes annab üsna hea pildi Šumansi
juba 1939. aasta jaanuaris kirjutatud ettekanne. Saadik toonitas, et Selter oli talle
korduvalt väitnud, et juhul kui Punaarmee okupeerib Saksa-Nõukogude sõja
korral maa, piisab kümne tuhande eestlase vangistamisest, et rahvas kaoks, ja et
Saksamaa on parem kui Nõukogude Liit: "Saksamaalt, missugune ta ka ei oleks,
ei ole oodata sarnaseid metsikusi kui Venemaalt." Sellele tuginedes oli Selter
hinnanud Läti ja Leedu olukorda sõja korral soodsamaks: Saksamaa suudab nad
kiiresti okupeerida.⁶⁸

⁶⁴ Schnurre memorandum 22.5.1939. – Rmt: DGFP, VI, 554.

⁶⁵ Pihlak Laidonerile 13.4.1939. Eesti Riigiarhiiv (ERA), f 2553, n 1, s 70.

⁶⁶ Latvijas Valsts Vestures Arhivs, Riia (LVVA), f 2574, n 3, s 3234, l 90–91.

⁶⁷ Šumans Tallinnast 17.4.1939. LVVA, f 2574, n 3, s 3234, l 133–134; Eesti rahva ja valitsuse eri-
neva suhtumise kohta vt ka Šumans Tallinnast 21.3.1939. LVVA, f 2574, n 3, s 3234, l 159–160.

⁶⁸ Šumans Tallinnast 21.1.1939. LVVA, f 2574, n 3, s 3234, l 214–215.

Itaalia Moskva saadik Augusto Rosso tähelepanekud olid sarnased Läti diplomaatide omadega, kuid saadiku hinnangud laienesid kõigile kolmele riigile. Rosso kirjutas: "Arvamused, mis valdavad nende kolme väikese riigi diplomaatilisi esindajaid ning arvestavad võimalust, et Nõukogude Liit okupeerib sõjaliselt nende maa-ala ettekäändel osutada vastupanu oletatavale Saksa agressioonile, kinnitavad, et viimane tähendab suurimat hädaohtu nende riikide iseseisvusele ja rahvuslikule elule. Tehes võrdlusi Tšehhoslovakkia saatusega, tähendavad nad, et Saksamaa on sel juhul küll hävitanud iseseisvuse, kuid mitte rahvuse. Nõukogude okupatsioon tähendaks seevastu Eestis, Lätis ja Soomes kõikide tsiviil- ja rahvuslike institutsioonide brutaalset lõhkumist ning olemuslikult Venemaa-vaenuliku ja ideoloogiliselt bolševismivastase elanikkonna füüsilist hävitamist. Neil põhjustel tuleb võimalikku Prantsuse-Inglise järeleandmist Nõukogude nõuetele lõpuks kvalifitseerida kui tõelist ja otsest "kriminaalset akti"."⁶⁹ Eesti välispoliitilist valikut Berliini-Rooma telje kasuks näitas ka nõustumine Itaalia formuleeringuga, et uus Rooma saadik akrediteeritakse Itaalia ja Albaania kuninga ning Etioopia keisri juurde.⁷⁰ See tähendas Itaalia vallutuste tunnustamist. Saksasõbralikud hoiakud näivad Eesti kodanlikes ringkondades 1939. aasta suvel domineerivat.

Teiselt poolt olid Balti pealinnadesse jõudnud kuuldused Saksamaa ja Nõukogude Liidu ning Saksamaa ja Inglismaa salajastest läbirääkimistest. See oli üks põhjustest, miks mitmed Eesti poliitikud ja kõrgemad sõjaväelased ei uskunud, et Nõukogude-Briti-Prantsuse leping kunagi sõlmitakse. Juba Molotovi saamises välisasjade rahvakomissariks nähti Riias, Tallinnas ja ka Helsingis Nõukogude Liidu ja Saksamaa lähenemise algust ja suuri välispoliitilisi muutusi Läänemere ja Musta mere vahelises ruumis.⁷¹ Leedu Berliini saadik Škirpa esitas juuli teisel poolel Nõukogude Berliini saatkonna asjurile Georgi Astahhovile küsimuse Berliinis levivatest kuulujuttudest, et Saksamaa ja Nõukogude Liit lähenevad. Astahhov, kes pidas salajasi läbirääkimisi Ida-Euroopa jagamiseks, kritiseeris Eesti ja Läti garantiidesse suhtumist, teatades, et Saksamaa kallaletung Balti riikidele tähendab Nõukogude Liidu eluliste huvide rikkumist ning Punaarmee okupeerib sellisel juhul Balti riigid. Astahhovi väitel oli naiivne eestlaste ja lätlaste arvamus, et nad saavad agressiooni korral ise otsustada, kellelt võtta vastu abi. Ta oli kindel, et sellisel juhul reageeriks Nõukogude Liit kohe, aga see ei oleks enam sõltumatute riikide abistamine. Saadik Škirpa kirjutas, et tema vestluspartner ei eitanud valikute olemasolu: Nõukogude Liit võib sõlmida kokkuleppe inglaste ja prantslastega või sakslastega.⁷² Mälestustes meenus Škirpale, et

⁶⁹ Rosso Moskvast 11.7.1939. – Rmt: I documenti diplomatici italiani. Ottava serie: 1935–1939, XII (23 maggio–11 agosto 1939) (DDI). Roma, MCMLII, 402–403.

⁷⁰ Öpiku memorandum 27.5.1939. ERA, f 957, s 17, n 6, l 20.

⁷¹ Vt Orde Riiaist 8.5.1939. – Rmt: DBFP, V, 461–462; Tefpers Helsingist 6.5.1939. LVVA, f 2574, n 3, s 3252, l 77–78.

⁷² Škirpa Berliinist 21.7.1939. LVVA, f 383, n 7, s 2143, l 14–15.

augusti algul oli Soome saadik Aarne Wuorimaa esimese välissaadikuna hoiatanud teda Baltikumi võimaliku jagamise eest.⁷³

Juuni algul oletas Munters, et Moskva soov Balti riike garanteerida pole muud kui taktikaline manööver inglaste ja prantslastega peetavate läbirääkimiste venitamiseks.⁷⁴ 12. juunil kirjutas Gallienne *Foreign Office*'ile vestlusest Eesti välisministeeriumi protokollülemaga: "Kirotar ütles, et ta on veendunud, et sellist lepingut ei kirjutata kunagi alla."⁷⁵ 24. juunil aga informeeris Gallienne saadikut Riias oma vestlusest Laidoneriga: "Laidoner on kõigele vaatamata veendunud, et Nõukogude Liit ei kirjuta alla mingisugust lepingut ega abista Inglismaad ja Prantsusmaad sõjas Saksamaaga. Ta ütleb, et Nõukogude Liit võib hoiduda sõjast niikaua, kuni Poola purustatakse. [...] Kindral mõtleb, et Nõukogude valitsus mängib Tema Majesteedi Valitsusega." Riia saadik Charles Orde, kes Laidoneri seisukohti hiljem kommenteeris, pani tema olukorrahinnangud vaimse haarde puudumise arvele.⁷⁶ 24. juulil kirjutatud ettekandes aga leidis Eesti Rooma saadik Johan Leppik, et Saksamaa ei lase end Danzigi pärast heita sõjaavantüüridesse, sest selle võib saada sõjata, kui sõlmitakse kokkulepe Nõukogude Liiduga. Saadik ennustas, et Ida-Euroopat, eriti Poolat, ei päästa ükski garantii, kui Saksamaa diplomaatial õnnestub saavutada kokkulepe Moskvaga.⁷⁷

Ka Läti Berliini saadik Krieviņš kirjutas Riiga Saksamaa ja Nõukogude Liidu lähenemiskatsetest. 9. augustil aga teatas saadik Muntersile: "Olen kuulnud, et ainult ideoloogilistel põhjustel ei hakka Saksamaa sõdima venelastega. Venelased ei luba 1914. aasta sündmuste kordumist, kus kõige raevukamad lahingud toimusid idas. Venelased ei hakka mängima provokaatori rolli ja sakslased ei koonda oma jõude nende vastu. Seepärast valitseb arvamus, et venelased jäävad ootele ning ilmuvad näitelavale kõige viimasel momendil [...] seoses sellega, mida teatasin eespool, võin samuti öelda, et siin levivad jätkuvalt kuuldused Saksa-Vene kokkuleppest. Sellised kuuldused on tulnud Hessi⁷⁸ lähedal seisjatelt ja need räägivad Hitleri plaanidest jõuda kokkuleppele Venemaaga Poola ja Balti riikide arvel, taastades Venemaa 1914. aasta piirid." Krieviņš püüdis *Auswärtiges Amt*'is (Saksa välisministeerium) selgitada kuulduste päritolu, kuid seal salati maha iga-sugused poliitilised läbirääkimised venelastega.⁷⁹ Sedasama tegi ka Eesti saadik Tofer. 4. augustil *Auswärtiges Amt*'is toimunud vestluses tundis ta elavat huvi Saksamaa ja Nõukogude Liidu lähenemise ning majandusläbirääkimiste vastu.⁸⁰ Ka Eesti ajakirjanduses ennustati, et kolmiklepingut ei sünni. 17. juulil esitati "Päevalehe" veergudel küsimus, kas Chamberlain mitte ei valmista ette uut Münchenit.

⁷³ Škirpa, K. Lietuvos nepriklausomybės sutemos 1938–1940, 174.

⁷⁴ Vt Palin Riias 2.5. ja 4.6.1939. UM, 5C/16.

⁷⁵ Gallienne Tallinnast 12.6.1939. PRO, FO 419/33.

⁷⁶ Gallienne Ordele 24.7.1939 ja Orde Halifaxile 3.8.1939. PRO, FO 419/33.

⁷⁷ ERA, f 495, n 12, s 264, l 42–43.

⁷⁸ Rudolf Hess, riigiminister, nn salajase kabineti liige.

⁷⁹ LVVA, f 2574, n 4, s 7468, l 121–123.

⁸⁰ Woermanni memorandum 4.8.1939. US National Archives (NA) II, College Park, Maryland, RG-242, T-120, R-279, 214409.

Poola saadikud Riias, Tallinnas ja Helsingis esinesid oma valitsuse nimel avaldustega, milles deklareerisid, et kuigi Poola-Saksa suhetesse on tekkinud raskused, ei poolda Varssavi Läti, Eesti ja Soome ühinemist garantiidega.⁸¹ Kuid Poola välispoliitika, mis veel 1938. aasta sügisel oli püüdnud aktiivselt mõjutada Eestit ja Lätit 16. artikli küsimuses ja propageerinud nn kolmandat Euroopat, ilmutas nüüd äärmist tagasihoidlikkust. See ilmnis ka Poola ajakirjandusest. Juhtkirjades oldi küll kaastundlikud olukorra suhtes, kuhu Balti riigid olid sattunud, kuid samas hoiduti otsesest kriitikast Nõukogude Liidu kavatsuse kohta neid garanteerida. Ajakirjanduses avaldati koguni arvamust, et Nõukogude Liidu nõutud garantii eesmärk on panna Balti riigid koos demokraatlike maadega aktiivselt rahu säilitama.⁸² Mõned Poola ajalehed aga meenusid 1920. aastate algul peetud Poola, Läti, Eesti ja Soome konverentse ja tulid järeldusele, et tekkinud olukorras on Poola ainus Balti riikide ja Soome liitlane. Nii esitati 14. juunil rahvusdemokraatliku partei vaateid kajastava "Kurier Warszawski" veergudel üleskutse Balti, Skandinaavia ja Poola koostööks, et tagada jõudude tasakaal Läänemerel. Kuid Poola välispoliitika soovitas Eestil garantiidele vastutötamisel hoiduda liigselt lähedastest suhetest Saksamaaga.⁸³

Saksamaa hakkas kohe kolmepoolsetele läbirääkimistele vastu tegutsema. Põhjused olid poliitilised, majanduslikud ja sõjalised. Berliinis leiti, et kui Nõukogude Liit saab Inglismaalt ja Prantsusmaalt mandaadi Balti riike garanteerida ja Balti riigid annavad selleks oma nõusoleku, siis see võib anda Nõukogude Liidu laevastikule võimaluse teha lõpp Saksamaale sõjapidamiseks eluliselt tähtsate toidu- ja toorainete veole Läänemerel. Ühes OKMis⁸⁴ koostatud memorandumis, milles analüüsiti garantiide võimalikke tagajärgi Saksamaale, leiti, et Saksamaa võiks ise garanteerida Balti riike või sõlmida nendega koguni sõjalise liidu, nagu ta oli teinud seda 22. mail 1939 Itaaliaga. Balti riikide ja Soome puhul anti aga Berliinis endale aru, et kahe rinde sõja korral puudub Saksamaal jõud takistada nende riikide okupeerimist ja et sõjaline liit võib nurjata kohe võimaluse jõuda kokkuleppele Nõukogude Liiduga. Arvestati, et kahe rinde sõjas võiks Saksa laevastik piirduda Läänemerel ainult kaitsemeetmetega ning sulgeda koostöös Eesti ja Soomega Nõukogude laevastikule pääsu Läänemerele. Memorandumi autor jõudis kujunenud olukorda analüüsides Balti riikide ja Soome suhtes aetava poliitika puhul järgmisele järeldusele: "Arvestades seda, et praegu on võimatu leida vajalikke sõjalisi jõude, et neid maid konfliktis Venemaaga mõjusalt sõjaliselt toetada, siis on meie huvides vältida nii kaua kui võimalik nende riikide sõjalisse konflikti tõmbamist. Neutraalne Soome ja neutraalsed piiririigid, kes oma

⁸¹ Selteri memorandumid 11.5., 14.6. ja 19.8.1939. ERA, f 957, n 17, s 6, 16, 23, 31.

⁸² Vt Czas, 1939, 5. juuni; Gazeta Polska, 1939, 6. juuni; Poola ajakirjanduse suhtumise kohta vt ka Kivikoski Varssavist 16.6.1939. UM, 5C/13.

⁸³ Markus Varssavist 14.7.1939. ERA, f 31, n 4, s 325, 166.

⁸⁴ Oberkommando der Kriegsmarine – Saksa sõjalaevastiku ülemjuhatus.

neutraliteeti igati ja selgelt deklareerivad ja on valmis seda neutraliteeti kõigi oma kasutuses olevate vahenditega kaitsma – see on Saksamaa eluline huvi. Seetõttu tuleb igal võimalikul juhul neile riikidele selgelt mõista anda, et me tunnistame nende olemasolu Läänemere ruumis loomulikuna ja vajalikuna, et me toetame nende neutraliteedi säilitamise püüdlusi igal ajal ja kõigi sobivate vahenditega. Me respektuime nende iseolemist, kuna peame seda ajaloolistel ja majanduslikel põhjustel vajalikuks, ja et meil pole mingeid kavatsusi, ka konflikti korral Läänemeres, nende neutraalsust ühel või teisel viisil haavata. Peame teatama, et oleme edaspidi valmis neid aitama ja nende neutraliteedi säilitamiseks vajalikke sõjalisi vahendeid muretsema ning nõustama nende vahendite kasutamist. Me ei nõua rohkem, aga ka mitte vähem, kui ainult neutraalset hoiakut kõigis olukordades ja kindlat tahet seda neutraliteeti kõikide olemasolevate vahenditega viimse võimaluseni kaitsta.”⁸⁵

Balti riikide puhul hakkaski Berliin kasutama ähvardusi ja meelitusi. Ühelt poolt hoiatati Balti riike karmisõnaliselt garantiide vastuvõtmise ja Inglise Saksamaa sissepiiramise poliitikaga liitumise eest. Juba 21. märtsil tegi Ribbentropi lang ja *Dienststelle Ribbentrop*'iga (Saksa välispoliitilise informatsiooni analüüsi keskus) seotud ajakirjanik Karl Megerle seda “Berliner Börsen Zeitung’i” veergudel. Ta soovitas mõelda Tšehhoslovakkia saatusele ja mõista, et Saksamaa-vastasessse koalitsiooni astumine tähendab nii poliitilist kui ka majanduslikku enesetappu. 12. aprillil saatis Ribbentrop Saksa diplomaatilistele esindajatele ringkirja, milles nõudis vastutegutsemist kõigile Inglismaa, Prantsusmaa ja Nõukogude valitsuse katsetele moodustada Saksamaa-vastane rinne. Instruktsiooni täites hakkasidki Saksa diplomaadid Balti riikides tähelepanelikult jälgima valitsevate ringkondade suhtumist kolmepoolsetesse läbirääkimistesse ja hoiatama võimalike poolehoiuvahendite eest.⁸⁶ Saksamaa soovis seejuures, et Eesti astuks samme mõjutamaks Poolat Saksamaale järele andma. Näiteks tsitaat Hans Frohweini 24. aprillil Berliini saadetud telegrammist. “Esisasin ministrile (Selterile – M. I.) meie seisukoha Inglismaa sissepiiramispoliitika kohta ja Inglise-Poola lepingu kohta, rõhutasin, et Saksamaa pole närve kaotanud ja et ta neid ka ei kaota... Minu seisukohad lubavad oletada, et Eesti kasutab ära oma häid suhteid Poolaga ja püüab mõjutada Poolat Saksamaaga suhteid parandama.”⁸⁷ Samal ajal kirjutas Läti Tallinna saadik Šumans Riiga, et vaatamata suurele sõprusele Poolaga, on Eestis üha rohkem kuulda arvamust, et Poolal tuleks Saksamaale alistuda – loovutada Danzig ja koridor ning Eesti valitsevate ringkondade arvates tegi Poola suure vea, kui võttis vastu Briti garantii.⁸⁸ Kui sõjavägede ülemjuhataja Johan Laidoner ja kolonel Richard Maasing külastasid aprilli teisel poolel Poolat, siis

⁸⁵ OKMi memorandum 13.6.1939. NA II, RG-242, T-1022, R-1969, PG33613.

⁸⁶ Bock Tallinnast 15.4.1939 ja Zechlin Kaunasest 15.4.1939. NA II, RG-242, T-120, R-279, 214347–214349.

⁸⁷ NA II, RG-242, T-120, R-279, 214351–214352; vt ka Selteri memorandum 26.4.1939. ERA, f 957, n 17, s 6, l 2.

⁸⁸ Šumans Tallinnast 16.4.1939. LVVA, f 2574, n 3, s 3234, l 130.

soovitasidki nad Poola poliitikutel ja sõjaväelastel minna Saksamaa nõudmiste puhul järeleandmistele.⁸⁹ Näib, et mõjutamaks Poolat leplikkusele, astus Eesti sõjaväejuhtkond Saksamaa soovil muidki samme. Sõjaväeatašee Ludvig Jakobsen teatas Poola Berliini sõjaväeatašeele Anton Szymańskile, et ta oli *Wehrmacht*'i peamaja külastades "juhuslikult näinud" pealöögi suundadega operatiivkaarte Poola-vastaseks sõjategevuseks. Varssavis oletatigi, et Saksamaa-poolsete kavatsuste ettesöötmine on mõeldud Poola poliitika mõjutamiseks või ka eksiteele viimiseks.⁹⁰ Berliin kahtlustas, et Laidoneri ja mai algul toimunud Raistikise visiidid võivad viia Poola juhitava Poola-Balti sõjalise bloki loomisele. Kahtlusel puudus alus. Visiidi ajal kohtus Laidoner Saksa Varssavi saatkonna diplomaatidega ja kinnitas neile, et Poola-Eesti suhete taga pole põhjust otsida poliitilisi ja sõjalisi lepinguid.⁹¹ Hiljem, juba Tallinnas viibides, informeeris kindral visiidist Frohweini. Selles vestluses jäi kõlama Laidoneri veendumus, et Poola valitsus ja sõjaväejuhtkond on kõigest hoolimata valmis minema järeleandmistele ja normaliseerima suhted Saksamaaga. Poolakate Saksamaa-vastased meeoleolud pani kindral Poola opositsiooni arvele. Garantiidest rääkides vandus kindral truudust nn range neutraliteedi poliitikale.⁹² Jääb siiski selgusetuks, kas Laidoneri Varssavis tehtud soovitus inspireerijateks olid sakslased. Kuid Eesti ajakirjanduses ilmus artikleid, kus Poolat kutsuti Danzigi küsimuses järele andma ja Saksamaa nõudmisi ei kritiseeritud.⁹³

4. juunil Selteriga kohtudes tuli Frohwein järjekordselt garantiide teema juurde tagasi. Saadik teatas, et erinevalt Saksamaast ei soovi Nõukogude valitsus austada Balti riikide neutraliteeti ja tahab garantiide abil kehtestada tõelist protektoraati Balti riikide üle: "Nõukogude Liidu garantii Eesti neutraliteedile tähendab sedasama, kui panna kits kärneriks – ühe riigi neutraliteeti ei saa üks riikide grupp garanteerida. Lõpuks ütlesin ministrile, et Baltikumi kompromissitult range neutraliteedist kinnipidamist ja vastuseisu salakavalalt formuleeritud garanteerimise plaanile tuleb praeguses kriisis pidada oluliseks moraalseks faktoriks Euroopa poliitikas..."⁹⁴ Vastuseks sellisele avaldusele süüdistas Selter Inglismaad ja Prantsusmaad püüdes koos Nõukogude Liiduga Euroopa sandarmite mängida. 7. juunil esitasid Eesti Londoni saadik August Schmidt ja Pariisi saadik Otto Strandman *Foreign Office*'is ja *Quai d'Orsay*'s protesti, milles Nõukogude

⁸⁹ Laidoneri Poola visiidi kohta vt **Maasing, R.** Eesti ja N. Liidu sõjaväeliste delegatsioonide läbirääkimisi 1939. a. oktoobris. – Rmt: Eesti riik ja rahvas II maailmasõjas, II. Stockholm, 1956, 46; **Pullat, R.** Versailles'st Westerplatteni. Eesti ja Poola suhted kahe maailmasõja vahel. Tallinn, 2001, 121–122.

⁹⁰ Przydotowania niemieckie do agresji na Polskę w 1939 g. w świetle sprawozdań Oddziału II Sztabu Głównego W. P. Dokumenty. Polska Akademia Nauk – Odziatek w Krakowie. – Rmt: Materiały komisji nauk historycznych, 17. Wrocław; Warszawa; Kraków, 1969, 6.

⁹¹ Krümmer Varssavist 25.4.1939. NA II, RG-242, T-120, R-279, 214356; Zechlin Kaunasest 5.5.1939. NA II, RG-242, T-120, R-914, 385448.

⁹² Frohweini telegramm Tallinnast 9.5.1939. NA II, RG-242, T-120, R-279, 214366.

⁹³ Vt Uus Eesti, 1939, 21. juuni, 30. aug.

⁹⁴ Frohweini telegramm Tallinnast 4.6.1939. NA II, RG-242, T-120, R-230, 189707–189708.

Liidu garanteerimiskavatsus kuulutati Eesti neutraliteedi vastu suunatud ebasõbralikuks aktiks.⁹⁵ Protesti esitamine järgnes Selteri ja Frohweini kõnelusele. Kas Frohweini seisukohad olid kõnealusel juhul määravad, jääb selgusetuks. Ka Läti ja Soome saadikud Pariisis ja Londonis protesteerisid korduvalt garanteerimise vastu, märkides, et erapooletuse põhimõte ei võimalda aktsepteerida mingisuguseid garantiisid.⁹⁶

Juuni lõpul leiti Berliinis, et senine garantiidevastane taktika Balti pealinnades pole piisav ning et Eesti ja Läti valitsus peavad jätkama kindlasõnalisi väljendusi neutraliteedi poolt ja garantiide vastu.⁹⁷ Juuli esimestel päevadel nõudiski Hans Ulrich von Kotze Muntersilt ja Frohwein Selterilt, et Läti ja Eesti valitsus ei taganeks mingil juhul seni avaldatud seisukohtadest ning esitaksid uue garantiidevastase protesti. Frohwein soovitas Selteril kaaluda koostööd Läti ja Soomega. Ehkki Selter viitas võimalusele, et kolmepoolsed läbirääkimised võivad peatselt tulemusteta lõppeda, saadik ei taganenud: "Seda pole võimalik ette näha ja see ei vabasta elava poliitilise tegevuse vajadusest."⁹⁸ 7. juulil andiski Selter saadikule Londonis korralduse teatada Inglise valitsusele, et Nõukogude valitsuse abi, mille saamiseks Eesti pole soovi avaldanud, on täiesti vastuvõetamatu ja tekitab äärmist umbusku. Saadik Schmidt esitaski *Foreign Office*'le järjekordse protesti.⁹⁹ 18. juulil tuli Frohwein taas protestimise juurde tagasi. Vastuseks Selteri väitele, et saadik Londonis oli juba esitanud veel ühe protesti, nõudis Frohwein protestimise jätkamist: "...proteste garantiide vastu tuleb esitada pidevalt. Balti riigid peavad tegema kõik, et läbirääkimised garantiide üle nurjuksid."¹⁰⁰

Berliini jätkuvad nõudmised esitada üha uusi ja uusi proteste juhtisid Selteri¹⁰¹ ja ka Muntersi¹⁰² mõttele, et Saksamaa võiks anda Eestile ja Lätile garantii nii, nagu ta oli andnud selle Belgiale.¹⁰³ 3. juunil oli Läti valitsuse vaateid kajastav

⁹⁵ Schmidt memorandum 7.6.1939 ja Strandman Pariisist 7.6.1939. – Rmt: Molotovi-Ribbentropi paktist baaside lepinguni. Dokumente ja materjale. Tallinn, 1989, 45–46.

⁹⁶ Vt Halifax Ordele 23.6.1939 ja Halifax Snow'le 5.7.1939. – Rmt: DBFP, VI. London, 1953, 158–159, 264–266.

⁹⁷ Weizsäckeri telegramm 30.6.1939. – Rmt: DGFP, VI, 814.

⁹⁸ Kotze telegramm Riist 3.7.1939. – Rmt: DGFP, VI, 836–838; Frohweini telegramm Tallinnast 6.7.1939. NA II, RG-242, T-120, R-279, 214404–214405.

⁹⁹ **Torma, A.** Teise maailmasõja eelmäng. Balti riikide saatuse määramine. – Rmt: Vaba Eesti tähistel. Valimik tsensuurivaba eesti mõttelugu aastaist 1948–64. Projektijuht P. Tõnus. Koost ja toim H. Grabbi, I. Iliste, V. Linnuste. Tallinn, 2000, 47; Halifax Ordele 18.7.1939. – Rmt: DBFP, VI, 382–383.

¹⁰⁰ Frohweini telegramm Tallinnast 18.7.1939. NA II, RG-242, T-120, R-279, 214407–214408.

¹⁰¹ Eesti Rooma saadik Leppik leidis juuli algul, et kui kolmikleping sõlmitakse, siis peaks Eesti hakkama taotlema julgeolekugarantiid ka Berliinilt ja Varssavilt (Leppik Roomast 8.7. ja 10.7.1939. ERA, f 957, n 14, s 708, l 266, 268).

¹⁰² Juuli keskpaiku märkis Läti Londoni saadik Kārlis Zariņš *Foreign Office*'is, et Läti võiks nõustuda garanteerimisega, kui garantii annaks ka Saksamaa (The Occupation and Annexation of Latvia 1939–1940. Documents and Materials. Riga, 1995, 83–84).

¹⁰³ Frohweini telegramm Tallinnast 1.8.1939. Politisches Archiv des Auswärtigen Amts, Berlin, Pol. VI 403947–403949; Kotze telegramm Riist 3.7.1939. – Rmt: DGFP, VI, 836–838. Nõukogude ajaloolased S. Volkov ja J. Jemeljanov väidavad, et 1939. aasta augustis olid Eesti ja Läti sõlminud Saksamaaga salajase kokkuleppe, millega viimane andis garantii mõlema maa

“Briva Zeme” nõudnud mitmepoolset Saksamaa, Inglismaa, Prantsusmaa ja Nõukogude Liidu garantiid. Leht rõhutas: kui nimetatud riigid garanteeriksid Lätit, võiks maa jääda väljapoole konflikti ja säilitada iseseisvuse. Ka Leedu välispoliitika juhid tegid Berliinile ettepaneku, et Leedu neutraliteeti võiksid Belgia eeskujuks võttes garanteerida Saksamaa, Poola ja Nõukogude Liit.¹⁰⁴ Aprillis 1937 olid Inglismaa ja Prantsusmaa kirjutanud alla ühisdeklaratsioonile, millega Belgia vabastati Locarno lepingu kohustustest ja talle anti garantii provotseerimata agressiooni vastu. Sama aasta oktoobris Belgia välisministrile saadetud kirjas oli ka Saksa välisminister deklareerinud Saksamaa valmisolekut tagada Belgia puutumatus ja integriteeti ning kaitsta Belgia, kui see peaks sattuma rünnaku objektiks.¹⁰⁵ Mõte, et Saksamaa ja Nõukogude Liit võiks Eesti ja Läti neutraliteeti garanteerida, polnud uus. Seda oli esitatud korduvalt. 1931. aastal Riias ilmuva “Baltische Monatsschrift’i” artiklis oli Saksa saatkonnaga otseselt seotud “Revalsche Zeitung’i” toimetaja Axel de Vries tulnud järeldusele, et selline garantii aitaks hajutada eestlaste umbusku Saksamaa Rapallo poliitika vastu.¹⁰⁶ *Auswärtiges Amt* polnud nõus Eestile ja Lätile midagi niisugust lubama ega andma. 14. juulil informeeriti saadikut Riias, et kui Munters peaks küsimuse juurde veel tagasi pöörduma, tuleb talle vastata, et Euroopa poliitiline olukord ei võimalda Läti garanteerimist Belgia moodi.¹⁰⁷ Veel 20. augustil, mõned päevad enne Molotovi-Ribbentropi lepingu allakirjutamist teatas välisministri abi Oskar Öpik Saksa saadikule Eesti välispoliitika valmisolekust jätkata garantiidevastast tegutsemist ja deklareeris ühtlasi Eesti tahet Saksamaa toetusel oma neutraliteeti kaitsta.¹⁰⁸

Põhitaotlustes – hoida iga hinna eest ära Punaarmee sattumine oma territooriumile – langesid Soome, Eesti ja Läti soovid ühte. Kuid Lätil ja Eestil ei tekkinud garantiidevastast koostööd Soomega. Soome asus garantiidesse suhtumises küll Eesti ja Lätiga samale seisukohale, ent rõhutas, et tal ei ole mingit tegemist nimetatud maadega. 10. mail pöördus Soome Londoni saadik Georg Gripenberg Briti välisministri poole ja kinnitas, et Soome ei soovi garantiisid. Saadikul oli niisuguste kinnituste juures alati veel teinegi eesmärk – rõhutada Soome erisuisundit Eesti ja Läti suhtes. Eriti teravalt tegi Gripenberg seda 27. juunil: “Meie

---

piiridele (vt Волков С. В., Емельянов Ю. В. До и после секретных протоколов. Москва, 1990). Saksa arhiivimaterjalidest pole õnnestunud leida dokumente, mis kinnitaks Eesti ja Läti garanteerimist Saksamaa poolt. Frohweini ettekandest selgub, et tõstatati ainult küsimus Saksamaa garantiist.

¹⁰⁴ Zechlin Kaunasest 28.6.1939. NA II, RG-242, T-120, R-1768, E032857–E032856.

¹⁰⁵ Vt Kent, M. British foreign policy and Belgian neutrality 1936–1940. – Rmt: Neutrality in History. Proceedings of the Conference on the History of Neutrality organized in Helsinki 9.–12. September 1992 under the auspices of the Commission of History of International Relations. Toim J. Nevakivi. Helsinki, 1993, 178.

¹⁰⁶ Baltische Monatsschrift, 1931, 9, 46–73; Schroetter Tallinnast 26.11.1931. NA II, RG-242, T-120, R-3605, E685685.

¹⁰⁷ Weizsäcker Kotzele 14.7.1939. – Rmt: DGFP, VI, 838.

¹⁰⁸ Frohweini telegramm 20.8.1939. – Rmt: DGFP, VII. The Last Days of Peace. August 9–September 3, 1939. Washington, 1956, 152.

asend ei ole sama kui Eestil ja Lätil, me oleme kaugel Saksamaast ja me kuulume Põhjamaade neutraalsesse rühma.”¹⁰⁹ Ka Läti Helsingi saadik raporteeris Riiga, et mõned Soome ringkonnad püüdsid kolmepoolsete läbirääkimiste ajal levitada ideed Soome erilisest seisundist. Soome ajakirjandus valgustas mitmetel juhtudel kolmepoolseid läbirääkimisi nii, nagu olnuks Inglismaa valmis garanteerima Eestit ja Lätit, aga mitte Soomet.¹¹⁰ Kuivõrd Selter nimetas 25. mai intervjuus Balti riikidest rääkides Soomet, Eestit ja Lätit, siis võis sellest aru saada nii, et kolm riiki hakkavad võitlema koos Nõukogude Liidu vastu. Helsingis leiti, et Eesti välisministril puudus õigus esineda Soome nimel.¹¹¹ Soome suhtumine tekitas Eesti välisministeeriumis pahameelt: “Iroonia ja sarkasmiga on vaadeldud Soome käitumist, mis puudutab Moskva läbirääkimisi... Soomlased on naiivselt uskunud oma ütlust, et Soome ei ole Balti riik. Keegi kõrgemalseisev isik kirjeldas pikki nägusid Helsingis, mida ei suudetud peita, kui ilmnes, et Balti riikide hulka kuulub ka Soome. Sel puhul on mul siin tihti tulnud kuulda, et Soome välispoliitika on jaanalinnu poliitika,” teatas Läti Tallinna saadik Riiga.¹¹² Helsingis valitsev optimism võis tuleneda Saksamaa erinevast suhtumisest Balti riikidesse ja Soomesse. Berliinis rõhutati järjekindlalt Soome kuulumist Skandinaavia maade hulka ja seoses sellega Soome ja Balti riikide asendi erinevust.

Teiselt poolt aga püüdis Saksamaa eksponeerida eriti Eesti ja Soome, aga ka Läti ja Kolmanda Riigi vahelisi poliitilisi ja sõjalisi suhteid. Eestis ja Soomes leidis ringkondi, kes lootsid Saksamaa abile uskudes, et *status quo* säilimine Läänemere ruumis on Saksamaale väga oluline ja et Nõukogude Liidu rünnaku korral ilmub Saksa laevastik Soome lahte.¹¹³ Saksamaa püüdiski 1939. aasta kevadsuvel igati kaasa aidata sellise arvamuse kujunemisele. Oma osa Eesti välis- ja kaitsepoliitika mõjutamisel oli Saksa sõjaväelaste visiitidel. Saksa maavägede staabiülem kindral Franz Halder valis aja, kui Moskvast toimusid kolmepoolsed läbirääkimised, visiitide tegemiseks Eestisse ja Soome. Ametlikult teatati, et külaskäik on vastus Soome ja Eesti staabiülemate Saksamaa-visitidele ning sellel pole poliitilisi ja sõjalisi eesmärke. Samas püüti väita, et visiidi puhul ei saa rääkida kolmepoolsete läbirääkimiste vastu suunatud demonstratsioonist, sest Halder

¹⁰⁹ Gripenberg Londonist 27.6.1939. UM, 5C/7; vt ka Gripenberg, G. A. Lontoo–Vatikaani–Tukholma, 22–23, 35.

¹¹⁰ Tepfers Helsingist 30.6.1939. LVVA, f 2574, n 3, s 3241, l 63–64.

¹¹¹ Zariņš Londonist 5.6.1939. LVVA, f 1313, n 1, s 168, 12.

¹¹² Šmāns Tallinnast 12.6.1939. LVVA, f 2574, n 3 s 3234, l 83; vt ka Frohweini telegramm Tallinnast 4.6.1939. NA II, RG-242, T-120, R-230, 189707–189708.

¹¹³ Vt Mamers, O. Häda võidetuule, 81. Rootsi Helsingi sõjaväeatašee Curt Kempff oli 1939. aasta veebruaris vestluses Briti lennuväeatašeeaga veendunud, et Soome ei hakka Nõukogude Liidu ja Saksamaa vahelises sõjas oma neutraliteeti kaitsma Saksamaa eest ja et Soome relvi ei suunata kunagi sakslaste vastu. Soome sõjaväelased ei varjanud kolmepoolsete läbirääkimiste ajal, missugused tagajärjed võivad olla Soome garanteerimisel. Briti sõjaväeatašee Vale'i järgi olid Soome sõjaväelased läinud niikaugele, et ütlesid otse välja, et garanteerimine võib sundida Soomet taotlema liitu Saksamaaga. Vt Johnson Snow'le 8.2.1939. PRO, FO 419/33; Vale Riist 26.6.1939 ja Snow Helsingist 3.7.1939. PRO, FO 371/23648.

pidi saabuma juba märtsis, kuid Memeli hõivamine lükkas selle edasi.¹¹⁴ Halderi külaskäigu üle on palju spekulieritud ja esitatud vastukäivaid väiteid. Halder ise eitas pärast sõda visiidi poliitilisi eesmärke.¹¹⁵ Saksa okupatsioonirežiimi teenistuses olnud Hjalmar Mäe aga kuulutas 1944. aasta jaanuaris, et Halder saadeti otsima teineteisemõistmist Eesti sõjaväejuhtkonnaga, kuna välispoliitiline juhtkond polnud ilmutanud mingit tahet Saksamaaga kokku leppida.¹¹⁶ Visiidi järel levisid mitmesugused kuuldused. Briti Tallinna esindaja teatas Londonisse, et Halder oli pakkunud Eesti iseseisvusele Saksa-Nõukogude Liidu garantiid.¹¹⁷ Briti Helsingi saadik Thomas Snow aga kirjutas, et visiidi ajal oli peetud läbirääkimisi Saksa õhujõudude baaside rajamiseks Karjala kannasele, Helsingisse ja Petsamosse.¹¹⁸

Halder saabus Tallinna 26. juunil koos teda saatvate kindralstaabi ohvitseride kolonel Hans Krebsi ja kapten Hauseriga. Külalisi võtsid vastu president Päts, sõjavägede ülemjuhataja Laidoner, staabiülem Reek ning teised kõrgemad ohvitserid. Eestis viibitud nelja päeva jooksul jõudis Halder külastada Oru lossi, inspekteerida Jägala suurtükipolügooni ja mõningaid sõjalisi objekte Tallinnas. Meenutame, et Nõukogude valitsus oli 1937. aastal saatnud Balti pealinnadesse Saksa-vastase demonstratsiooni eesmärgil marssal Aleksander Jegorovi. Ka Halderi visiidi puhul võib näha sama eesmärki: Nõukogude-vastast demonstratsiooni ja soovi näidata Moskvale, et Saksamaa võib luua Balti riikide osalemisel Nõukogude-vastase bloki. Kuid väide, et visiidil ei puudutatud üldse poliitilisi teemasid, ei vasta tõele. Maasing nimetas hiljem Soome Tallinna saadikule Paavo Hynninenile, et arutati ka poliitilisi küsimusi. Maasingu järgi oli Halder Eesti sõjaväejuhtkonnale teatanud, et Saksamaa ei soovi Eestilt midagi muud kui senise Saksamaale orienteeritud tingimusteta neutraliteedi poliitika järgimist. Eesti saarte strateegiline asend on Saksamaa seisukohast niivõrd tähtis, et Saksamaa ei või näha Eesti erapooletuse rikkumist. Ka teistel Läänemere maadel pole põhjust Saksamaad karta ja kui Leedu ei liitu mõne Saksamaa vastu suunatud liiduga, säilivad ka Leedu senised piirid.¹¹⁹ Võimalik, et viimane avaldus oli mõeldud edasirääkimiseks Kaunasele. Helsingis ütles Halder aga Saksamaad lootvat, et tugev ja sõltumatu Soome läheb ka sünetel aegadel õiget teed. Ta kinnitas soomlastele, et sellel raskel teekonnal ei kuulu Soomele mitte ainult Saksa sõdurite,

¹¹⁴ Huthsteiner Riiast 14.7.1939. NA I, RG-165, M-1508, R-10, 0556-0558.

¹¹⁵ Halder Rauchile 4.2.1950. – Rmt: Molotovi-Ribbentropi paktist baaside lepinguni, 67. Hoopis koomiliselt kirjeldas hiljem Halderi visiiti presidendi kantsleiülem Tambek. Viimase järgi oli Päts avaldanud tõelist imestust Halderi käitumise üle: “Imelik mees. Paistab, et ta on täiesti professori tüüpi, oskab ainult ei ja jah ütelda. Lõunalauas president uurinud Halderilt..., kas sõda tuleb? Halder: ei tea – ja katsub viia jutu looduse ja lillede ning muude sarnaste süütute asjade peale.” (Tambek Warmale 1.2.1944. BA, Warma, 23.)

¹¹⁶ Mäe kõne ajalehtede peatoimetajatele 25.1.1944. BA, Rei, 23.

¹¹⁷ Gallienne Tallinnast 8.7.1939. PRO, FO 419/33.

¹¹⁸ Snow Helsingist 3.7.1939. PRO, FO 371/23648.

¹¹⁹ Hynninen Tallinnast 1.7.1939. UM, 5C/12.

vaid kogu Saksa rahva poolehoid.¹²⁰ Halderi vihje süngete aegade saabumisele lubab tagantjärele oletada, et sellega anti mõista, et Saksamaa ja Nõukogude Liit võivad kokku leppida.

25. märtsil 1939 oli Hitler informeerinud maavägede ülemjuhatajat direktiivist "Fall Weiss", milles kavandati Poola ründamine. Sellega seoses andis maavägede ülemjuhataja Walther von Brauchitsch 16. mail OKMile direktiivi, milles nähti ette sõjalaevastiku ülesanded Läänemerel. OKM pidi kindlustama Saksamaa ühendusteed Läänemerel Skandinaavia ja Balti riikidega ning tegema lõpu mööda Läänemerd kulgevale Poola väliskaubandusele. Peeti võimalikuks, et Nõukogude Liit abistab Poolat. Saamaks sellest õigeaegselt teateid, pidi *Abwehr* (Saksa sõjaväeluure) intensiivistama Nõukogude-vastast luuretegevust Soome lahe kallastel asuvates riikides.¹²¹ Just seoses nimetatud direktiiviga saabusid 18. juunil Helsingist Tallinna *Abwehr*'i ülem admiral Wilhelm Canaris, kolonel Hans Pieckenbrock, Franz Eccard von Bentiveni ja Saksa mereväeatašee Reimar von Bonin. Visiit kestis kaks päeva.¹²² Eestis võttis Canarise ja tema saatjad vastu sõjavägede ülemjuhataja Laidoner.¹²³ Nappi informatsiooni Canarise visiidi kohta pakuvad Pätsi ja Laidoneri ülekuulamise materjalid. Need lubavad väita, et Canarisega peetud läbirääkimistel ei puudutatud mitte ainult Nõukogude-vastase luuretegevuse intensiivistamist, vaid ka Eesti välispoliitika ja väliskaubanduse küsimusi. Pätsi sõnusti oli Canaris esitanud nõude, et Eesti peab ajama Saksamaa suhtes heatahtlikku neutraliteedipoliitikat.¹²⁴ Laidoner aga tunnistas, et tema ja Canarise vahel toimunud vestlusel kõneldi ainult Saksamaa ja Inglismaa vahelise sõja võimalikkuse, mitte Eesti välispoliitika üle, et luurealase koostöö kohta pidas Canaris läbirääkimisi kolonel Maasinguga ja et Canaris oli sõja vastu ning lootis kõigi küsimuste lahendamist rahulikul teel.¹²⁵ Võib oletada, et pärast Canarise visiiti asusid Soome ja Eesti koordineerima Nõukogude-vastast luuretegevust. Millega muidu võiks seletada peatselt pärast Canarise ja tema saatjate lahkumist

¹²⁰ ERA, f 957, n 1, s 826, l 34.

¹²¹ Дашичев В. И. Банкротства стратегии Германского фашизма. Исторические очерки, документы и материалы, I. Подготовка и развертывание нацистской агрессии. Москва, 1973, 374.

¹²² Tallinna lennuvälja kaudu 18.6.1939 sissesõitnud isikute nimekiri ja Tallinna lennuvälja kaudu 20.6.1939 väljasõitnud isikute nimekiri. ERA, f 495, n 11, s 86, l 179, 183; vt ka Leskinen, J. Vaiettu Suomen silta. Suomen ja Viron salainen sotilaallinen yhteistoiminta Neuvostoliiton varalta vuosina 1930–1939. Helsinki, 1997, 169.

¹²³ Mader, J. Hitlers Spionagegenerale Sagen aus. Ein Dokumentarbericht über Aufbau, Struktur und Operationen des OKW-Geheimdienstamtes Ausland/Abwehr mit einer Chronologie seiner Einsätze von 1933 bis 1944. Berlin, 1978, 318.

¹²⁴ Konstantin Jakovlevitš Pätsi korduva ülekuulamise protokoll 15.8.1941. – Rmt: President ja sõjavägede ülemjuhataja NKVD ees. Dokumente ja materjale. Tõlk ja komment M. Ilmjärv. Tallinn, 1993, 37.

¹²⁵ Süüaluse Johan Laidoneri oma käega kirjutatud ülestunnistus 9.7.1941 ja Ivan Jakovlevitš Laidoneri ülekuulamise protokoll 19.9.1941. – Rmt: President ja sõjavägede ülemjuhataja NKVD ees. Dokumente ja materjale. Tõlk ja komment M. Ilmjärv. Tallinn, 1993, 60, 102.

toimunud Soome sõjaväeluure juhi Lars Melanderi kaks päeva kestnud luureala-seid kõnelusi Tallinnas.¹²⁶

26. juunil teatas Saksa Tallinna saatkond välisministeeriumile, et OKM palub lubada raskeristlejal "Admiral Hipper" külastada mitteametlikult Tallinna sadamat.¹²⁷ 12. juulil jõudiski ristleja Tallinna sadamasse. Selle 1939. aastal valminud moodsaima ristleja veeväljasurve oli 10 000 tonni, relvastuses kaheksa 203-mm kahurit ning lisaks veel õhukaitse- ja torpeedorelvad. Visiidi mitteametlikule iseloomule vaatamata olid laeva meeskonna kohtumised igati esinduslikud. Laeva komandör mereväekapten Heye tegi visiidi presidendile, sõjavägede ülemjuhatajale, välisministrile, sõjaministrile, sõjavägede staabiülemale ja mereväekaptenile. Eesti kõrgemad sõjaväelased ja välisminister olid vastuvõtul laeva pardal. Sõjavägede ülemjuhataja, kõrgemad sõjaväelased ja valitsuse liikmed korraldasid laeva komandörile ja Saksa saatkonna esindajatele vastuvõtu Viimsi mõisas. Saksa meremehed panid sõpruse ning austuse märgiks pärjad Vabadussõjas langenutele.¹²⁸ Seda nimetati ametlikul tasandil Eesti-Saksa sõpruse manifestatsiooniks. Visiidi puhul aga ilmses terav vastuolu valitsuse ja rahva Saksamaasse suhtumises. Tallinna tänavatel tekkisid löömingud eestlaste ja "Amiral Hipperi" madruste vahel.¹²⁹ Kuid see vahejuhtum ei varjutanud ametlikke suhteid Saksamaaga. Saadik Frohwein pani löömingu "kommunistidest niiditõmbajate" ässitustöö arvele.¹³⁰

Kolmepoolsete läbirääkimiste ajal külastasid Tallinna mitmed teisejärgulised Saksa sõjaväe esindajad. 8. mail oli Stettinist Tallinna saabunud *Reichskriegsministerium*'i (Saksa sõjaministeerium) nõunik Kern. Külaline tegi visiidi sõjaministeeriumisse, tutvus sõjaväe varustamisvalitsusega, külastas Lasnamäe kasarmuid ja sõjakooli. Seejärel aga sõitis Tartusse, kus tegi visiidi II diviisi ülemale.¹³¹ 10.–15. juulini viibis Eestis sõjaväe kindlustatud objektide inspektor kolonelleitnant Bülovius. Külaline tegi visiidi sõjaministeeriumisse, tutvus pioneerpataljoni, Jägala sõjaväelaagri, Viimsi, Randvere ja Aegna saare patareidega ning sõitis seejärel Narva.¹³² 17. juulil saabus Eestisse sõjaväeõppusi jälgima Saksa

¹²⁶ Tallinna sadama kaudu 4.7.1939 sissesõitnud isikute nimekiri ja Tallinna sadama kaudu 6.7.1939 väljasõitnud isikute nimekiri. ERA, f 495, n 11, s 86, l 232, 237. Melanderi ja Canarise suhete kohta vt **Rislakki, J.** Erittäin salainen. Vakoilu Suomessa. Helsinki, 1982, 145.

¹²⁷ Saksa saatkonna noot välisministeeriumile 26.6.1939 ja välisministeeriumi kiri sõjavägede staabile 3.7.1939. ERA, f 495, n 11, s 10, l 210–218.

¹²⁸ Saksa ristleja "Admiral Hipper" visiidi kava ja nimekiri sõjavägede ülemjuhataja juures teejoomisel viibinud isikutest. ERA, f 495, n 11, s 10, l 224, 231.

¹²⁹ Löömingute kohta vt väljavõtteid Saksa sõjaväevõimude juurdlusprotokollidest dokumentide kogumikus: Sotsialistlikud revolutsioonid Eestis 1917–1940. Eesti NSV astumine Nõukogude Liidu koosseisu. Dokumente ja materjale. Tallinn, 1986, 86–88.

¹³⁰ Frohwein Tallinnast 2.8.1939. NA II, RG-242, T-120, R-1722, E025453.

¹³¹ Saksa Sõjaministeeriumi nõuniku dr. Kerni Eesti Sõjaministeeriumi ja sõjaväe asutustega tutvumise kava 6.5.1939. ERA, f 495, n 11 s 10, l 247–248.

¹³² Rössing Saarsenile 9.6.1939 ja kava kolonelleitnant Büloviuse vastuvõtmiseks 10.7.–15.7.1939. ERA, f 495, n 11, s 10, l 240, 6.

8. ratsariigemendi luurejuht kolonelleitnant Lungershausen.¹³³ 12.–25. augustini viibis Pärnu sadamas Saksa sõjaväe õppepurjekas “Gorch Fock”.¹³⁴ Peatselt jõudis Tallinna ja Helsingisse OKW¹³⁵ välissuhete büroo juhataja kindral Kurt von Tippelskirch. Enne teda oli Eestis viibinud Jaapani Berliini sõjaväeatašee kindral Torashiro Kavabe.¹³⁶ Meenutagem, et Jaapan oli üks kolmest teljeriigist. Jaapani sõjaväeatašeedel, kelle tegevust Kavabe Euroopas juhtis, olid täita olulised luureülesanded.

Saksamaa pööras tähelepanu ka Lätile, kuid see oli tagasihoidlikum. 15. juulil heitis Riia sadamas ankru ainult neljast Saksa laevast koosnev flotill, mille komandör tegi visiidi Läti laevastiku juhile admiral Teodors Spādele. Samal ajal saabus Lätti 900 saksa turisti.¹³⁷ Nõukogude Liidu Riia saadiku Zotovi järgi oli Saksa sõjaväeatašee kolonel Horst Rössing soovitanud Läti sõjaväejuhtidel sõja korral nõustuda Saksa protektoraadi kehtestamisega Lätis. Seejuures oligi Rössing viidanud Austriale ja Tšehhoslovakkiale ning väitnud, et Saksamaa garanteerib autonoomia ja mittevahelisegamise Läti siseasjusse.¹³⁸

Juuni teisel poolel viibisid “turismireisil” Balti riikides ja Soomes Ribbentropi erispetsialistid Balti küsimuses dr Bruno Peter Kleist ja Böning. Kleistil oli oluline osa Molotovi-Ribbentropi lepingu sõlmimise ettevalmistamisel. Tema mälestustest kajab vastu veendumus, et Nõukogude Liitu on võimalik võita vaid sõjaliste ja poliitiliste vahenditega. Poliitiliste vahendite all mõtles Kleist Balti riikides ja Nõukogude Liidus elavate rahvaste osalemist Nõukogude-vastases sõjategevuses.¹³⁹ Kaunases esitas Kleist valitseva tautininkute partei juhile, endisele Memeli kubernerile Jonas Navakasele provokatsioonilise küsimuse: mida arvavad leedulased Suur-Leedu moodustamisest, kuhu kuuluksid mitte ainult Vilnius, vaid ka Nõukogude Valgevene.¹⁴⁰ 23. juunil saabus Kleist Riiga. Saadetuna ühest Läti välisministeeriumi ametnikust, tantsis mees jaanilaupäeva õhtul läti naistega. Reisi eesmärgiks oli tegelikult kohtumine välisminister Muntersiga. Millest täpselt räägiti, selle kohta andmed puuduvad. Igatahes avaldas Kleist teda saatvale Läti välisministeeriumi ametnikule Kolmanda Riigi juhtkonna nimel kahtlust, kas Läti rahva suur enamik siiski ei poolda Nõukogude Liitu ja bolše-

¹³³ Rössing Saarsenile 16.6.1939 ja Saksa 8. ratsariigemendi kolonelleitnandi Lungershauseni staažil viibimise kava ratsariigemendis 17.7.–28.7.1939. ERA, f 495, n 11, s 10, l 242, 255.

¹³⁴ Ärakiri Saksa saatkonna noodist (dateerimata) ja välisministeeriumi kiri sõjavägede staabi II osakonnale 12.7.1939. ERA, f 495, n 11, s 10, l 269–270.

¹³⁵ *Oberkommando der Wehrmacht* – Saksa relvajõudude ülemjuhatus.

¹³⁶ Vt Tallinna piiripunkti kaudu 27.7.1939 sissesõitnud isikute nimekiri ja Tallinna piiripunkti kaudu 4.7.1939 väljasõitnud isikute nimekiri. ERA, f 495, n 11, s 44, l 302, 231; Snow Helsingist 18.7.1939. PRO, FO 371/23646.

¹³⁷ Vt Zotovi telegramm Riiast 13.7.1939. – Rmt: Год кризиса 1938–1939, 2, 94.

¹³⁸ Zotovi telegramm Riiast 22.4.1939. – Rmt: Год кризиса 1938–1939, 1, 396.

¹³⁹ Kleist, P. Zwischen Hitler und Stalin 1939–1945. Bonn, 1950, 50–103.

¹⁴⁰ Korotkihhi vestlus Novakasega 13.9.1939. – Rmt: Полпреды сообщают... Сборник документов об отношениях СССР с Латвией, Литвой и Эстонией август 1939 г.–август 1940 г. Москва, 1990, 33.

vismi. Näib, et üksmeel ikkagi saavutati. Hiljem Muntersile sõbraliku vastuvõtu eest saadetud tänukirjas rõhutas Kleist, et kohtumisega loodi soliidne alus saksa ja läti rahva teineteisemõistmisele ja et isiklikud kontaktid tulevad sellele ainult kasuks.¹⁴¹ Tallinnas “sattus” Kleist vestlema välisminister Selteriga. Ka selle jutua-
ajamise ülestähendust pole seni õnnestunud leida. 1944. aasta 25. jaanuaril aja-
lehtede peatoimetajatele peetud kõnes teatas Mäe, et Kleist oli külastanud Balti
riike Ribbentropi algatusel ja teinud visiidi kõikidele Balti välisministritele. Mäe
sõnuti oli külaline teatanud võõrustajatele, et Saksamaa nõuab Poolalt eksterri-
toriaalset autoteed ja koridori ning et Poola keeldumine toob kaasa sõja. Mäe
järgi oli Kleist esitanud küsimuse, kuidas hakkavad Balti riigid käituma Saksa-
Poola konflikti korral ja milline saab olema nende suhtumine Saksamaasse.¹⁴²
Mäe süüdistas seejuures toonast Eesti välisministrit Selterit saksavaenulikkuses:
“Meie poolt seletati tol korral, et oleme Poolaga lepingutega seotud ja peame
jääma konfliktis küll neutraalseks, kuid heatahtlikult neutraalseks mitte Saksale,
aga Poolale. Saksale vaenulikult neutraalseks. Sellist informatsiooni andsid
dr Kleistile kõik Balti välisministrid, välja arvatud härra Munters, kes ütles, et
tema isiklikult on küll teisel arvamusel, kuid teab, et tema valitsus ja rahvas ei
mõtle mitte nii ning temal puudub võimalus selle hoiaku muutmiseks.”¹⁴³ See osa
Mäe jutust, mis puudutas Kleisti soovi selgitada Balti riikide võimalikku käi-
tumist eelseisvas konfliktis Poolaga langeb kokku Navakase väidetega ja on igati
loogiline. Saksamaa oli huvitatud, et Balti riigid kui toorainebaas säilitaksid
Saksa-Poola sõja korral neutraliteedi. Süüdistus, et Selter oli poolasõbralik ja
saksavaenulik, oli Selteri suhtes ülekohtune. See võis tuleneda Mäele antud vale-
informatsioonist või tema enda pahatahtlikkusest. Varssavile ei jäänud Eesti
saksasõbralikkus 1939. aastal märkamatuks ja see tekitas seal pahameelt.¹⁴⁴

Arvestades 1939. aasta suvel kujunenud poliitilist olukorda ja Saksamaa Balti-
poliitikat, on väga tõenäoline, et ka Kleist püüdis mõjutada Muntersit ja Selterit
jätkama senist garantiidevastast poliitikat ning andis Saksamaa nimel lubadusi
Balti riikide neutraliteeti austada. Seda näivad kinnitavat 1939. aasta mai esimes-
tel päevadel aset leidnud Kleisti jutuaajamine ühe saksa ajakirjanikuga ja Briti
ajalehes “Daily Herald” 27. juunil avaldatud artikkel pealkirja all “Nazis, Baltic
activity”. Informatsioon esimesena mainitud sündmusest jõudis peatselt Mosk-
vasse. Selle järgi oli Kleist teatanud, et Saksamaa kavatseb rünnata Poolat
augustis, et Poola armee purustatakse 8–14 päevaga, et Saksamaa vallandab enne
rünnakut Poola-vastase propagandakampania, et Inglismaa ja Prantsusmaa ei
suuda Poolat abistada ning et Saksamaa taotleb protektoraati Rumeenia üle.¹⁴⁵
Kleist avaldas ka Saksamaa seisukoha Balti riikide suhtes: “Balti riikides tahame

¹⁴¹ Kalniņš Muntersile 6.7.1939 ja Kleist Muntersile 10.8.1939. LVVA, f 2574, n 4, s 7340, 131–32, 4.

¹⁴² BA, Rei, 23.

¹⁴³ Samas.

¹⁴⁴ Vt Łossowski, P. Stosunki Polsko–Estońskie, 1918–1939. Gdańsk, 1992, 193.

¹⁴⁵ Год кризиса 1938–1939, 1, 419–422.

saavutada samasuguse tulemise teisel teel. Siin ei rakendata jõudu, survet ega ähvardusi (me peame Leeduga majanduslikke läbirääkimisi, säilitades suurt lojaalsust ja armastusväarsust). Sel teel me saavutame Balti riikide neutraliteedi, s.o. nende otsustava eemaldumise Nõukogude Liidust. Sõja puhul on Balti riikide neutraliteet meile niisama tähtis kui Belgia ja Hollandi neutraliteet, kunagi hiljem, kui see osutub vajalikuks, rikume seda neutraliteeti...¹⁴⁶ "Daily Herald" kirjutab, et Kleisti eesmärgiks oli hoiatada Eestit ja Lätit kolmepoolsetest läbirääkimistest tulenevate ohtude eest. Juuli algul 1939 levitasid sakslased diplomaatilistes ringkondades kuuldusi Saksa välisministri von Ribbentropi varsti toimuvast visiidist Riiga ja Tallinna.¹⁴⁷

Saksa diplomaatide ja sõjaväelaste visiidid tõmbasid endale välisriikide diplomaatiliste ja sõjaväeliste esindajate tähelepanu ning tekitasid hulgaliselt küsimusi nende poliitilisest ja sõjalisest tähendusest.¹⁴⁸ Eesti poliitikud ja sõjaväelased püüdsid väidetega, et tegu oli lihtsalt viisakusvisiitidega või turismiga. Välisesindajad pöörasid neist kirjutades tähelepanu ka mitmete Eesti sõjaväelaste ja poliitikute saksameelsusele. Näiteks Ameerika sõjaväeatašee tähelepanekud: "Tallinnasse akrediteeritud Prantsuse, Poola ja Läti sõjaväeatašeed on ühel nõul selles, et kindral Reek ... on alati olnud väga saksameelne. [...] Üldine järeldus, mida enamik atašeesid on teinud Saksa ametiisikute ametlikest ja poolametlikest Eesti visiitidest, on, et Eesti ja Saksamaa vahel eksisteerib sõja puhuks mingi salajane leping."¹⁴⁹ Ka Briti Tallinna esindaja järeldas visiitide põhjal, et Eesti oli langenud Saksamaa sõiduvette. Gallienne kirjeldas Selterile Eesti välispoliitika kohta esitatud küsimusi ja oma seisukohti *Foreign Office*'ile saadetud ettekandes järgmiselt: "Ma ei mõtle, et Eesti valitsus või rahvas oleksid Saksamaa pooldajad, varakam klass ja sõjavägi tõenäoliselt pöörduvad sellesse suunda ja Eesti valitsus ilmselt julgustab seda, vastu võttes hulgaliselt Saksa ametiisikuid Canarist, Bentivegni, von Kleisti, Böningit jne. Avaldasin pahameelt. [...] Avaldasin arvamust, et Kleist võib siiski mängida suurt mängu, kuid Selter vastas, et ta ei näe Kleistis mingit tähtsat isikut. Ta ei teinud märkusi Canarise kohta. Mis puutub sõjaväesse, siis ma muidugi pidasin silmas sõjavägede staabi ülemat kindral Reeki, mitte ülemjuhatajat kindral Laidoneri, kuid Selter ütles, et sõjamehed kalduvad kergesti kõnelema ägedalt, kuid nad ei otsusta välispoliitika üle..."¹⁵⁰ Selter rõhutas vastuseks Gallienne'i süüdistustele, et Saksamaa pole näidanud agressiivseid kavatsusi Eesti suhtes, et valitsus pole saksameelne ja et ajakirjandus võib vabalt väljendada oma arvamust. Londonis aga pidi Eesti saadik välisminister lord Halifaxi küsimustele vastates tunnistama, et Halderi visiit oli

¹⁴⁶ Год кризиса 1938–1939, I, 421.

¹⁴⁷ Cicconardi Tallinnast 10.7.1939. – Rmt: DDI, 394–395; Schmidt Londonist 17.7.1939. ERA, f 957, n 14, s 700, l 72; Goniec Warszawski, 1939, 3. juuli.

¹⁴⁸ Markus Varssavist 14.6.1939. ERA, f 31, n 325, s 4, l 66; Mollin Riiast 16.7.1939. ERA, f 2316, n 1, s 4, l 10; Gallienne Tallinnast 8.7.1939. PRO, FO 419/33; Gilberts Tallinnast 16.8.1939. LVVA, f 2574, n 4, s 7340, l 5. Vt ka Łossowski, P. Stosunki Polsko-Estońskie, 193.

¹⁴⁹ Huthsteiner Riiast 14.7.1939. NA I, RG-165, M-1508, R-10, 0556–0558.

¹⁵⁰ Gallienne Tallinnast 11.7.1939. – Rmt: DBFP, VI, 326.

kujunenud rahvusvahelises olukorras õnnetu ettevõtmine ning Canarise ja teda saatvate luureohvitseride külaskäik aga veelgi õnnetum juhuste kokkusattumus.¹⁵¹ Hiljem, kui pagulaskirjanduses avaldati Callienne'i eelkirjeldatud ettekanne ja Frohweini ettekanne, kus staabiülem Reek teatas valmisolekust asuda Saksanõukogude sõja korral Soome lahte mineerima, reageeris endine välisminister väga teravalt. Ta leidis, et Callienne oli kirjeldanud vestlust valesti. Ja teinud seda põhjusel, et Londonis oodati oma välisesindajatelt ainult desinformeerivaid ettekandeid ja kõnealusel juhul just sellise sisuga ettekannet. Frohweini ettekandes sisalduvaid väiteid aga seletas välisminister sellega, et ka Ribbentrop ootas oma välisesindajatelt ainult Berliinis omaksvõetud ideedega võrreldavad nägemusi, mitte tõde.¹⁵²

Vestluses Itaalia Tallinna saadiku Vincenzo Cicconardiga aga süüdistasid Selter ja tema abi Öpik Inglismaad ja Prantsusmaad valmisolekus anda Nõukogude valitsusele nõusolek Balti riikide okupeerimiseks ja väitsid, et Saksamaa ei tee kunagi midagi sellist, mis oleks kahjulik Balti riikidele, et Saksamaa ei saa leppida positsioonide kaotusega Baltikumis ja et võimaliku Vene aktsiooni puhul teostab Saksamaa viivitamatult dessandi. Cicconardi näis selliseid väiteid ka ise uskuvat: "Peab meeles pidama, et Nõukogude Liidu agressiooni korral vastab Saksamaa Soome rannikualade ja Eesti saarte okupeerimisega nende strateegilise tähtsuse tõttu. Ja arvatakse, et seda võidakse teha väga lühikese aja kestel, isegi 24 tunniga."¹⁵³ Just nagu soovides rõhutada Saksamaa valmisolekut Eestit abistada telegrafeeris Cicconardi 5. augustil Rooma oma vestluse Eesti väliministri abiga. "Öpik ütles," kirjutas saadik, "et kõnelustel Saksa asjatundjatega on selgunud tehnilise iseloomuga raskused. On välja arvatud, et ühe diviisi sõdurite maale toimetamiseks on tarvis kuutteist sõjalaeva. Loomulikult jääb alati püsima võimalus saata Saksa sõjajõude Eestisse Leedu ja Läti kaudu. Härra Öpiku poolt mainitu näitab, et need üksikasjalikud kõnelused Saksamaaga on leidnud aset ette nähes bolševistlike vägede invasiooni ja sellele järgnevat territooriumi okupeerimist. Saksa mereväebaaside rajamine Saaremaale ja Hiiumaale on raskesti teostatav... Praegu on tehtud ettepanek alustada sellekohaseid ettevalmistustöid."¹⁵⁴

1939. aasta kevadsuvel tõepoolest jätkusid juba 1938. aasta suvel alguse saanud Eesti sõjaväejuhtkonna läbirääkimised Saksamaaga sõjalise abi saamiseks. Oluline roll oli nendes Helsingis resideerival mereväeatašeel Boninil. Mereväeatašee 21. juunil OKMile saadetud ettekandest ning sealt 19. juulil ja 3. augustil mereväeatašeele saadetud instruksioonidest nähtub, et Bonin oli arutanud Eesti ja Soome sõjaväejuhtkonnaga mitut küsimust: Saksamaale vajalike toor- ja toidu-

¹⁵¹ Halifax Ordele 6.7.1939. – Rmt: DBFP, VI, 281–282.

¹⁵² Vt **Warma, A.** Eesti välispoliitikat 1939. – Eesti Üliõpilaste Seltsi album, XII. Stockholm, 1955, 83–84; Selteri käsikirjad "Märkusi välispoliitiliste vaidluste puhul" ja "Ajaloole võltsimise kunst" (dateerimata). ERA, f 4940, n 1, s 19, l 53–54, 74–78.

¹⁵³ Cicconardi Tallinnast 10.7.1939. – Rmt: DDI, 394–395.

¹⁵⁴ Cicconardi Tallinnast 5.8.1939. – Rmt: DDI, 588–599.

ainete sissevedu Soomest ja Eestist olukorras, kus Saksamaa tõmmatakse läänes sõjategevusse ja Balti riigid suudavad säilitada neutraliteedi, Nõukogude Liit aga püüab häirida laevaliiklust Läänemerel; Eesti ja Soome laevaliikluse Saksamaa-poolne kaitse; Pärnu sadama kasutamine, Soome lahe sulgemine ja selleks vajaminevate meremiinide tarnimine Soomele.¹⁵⁵ Bonini ettekandest järeldub, et ta polnud suuteline OKMi nimel Eestile ja Soomele kindlaid lubadusi andma ega konkreetseid tegevusplaane kavandama. Millega muidu seletada tema tõdemust, et läänes toimuva sõjategevuse korral ei suuda Saksamaa Soomet ja Eestit kaitsta ega valitseda ka Läänemerd ja et selle teadvustamine Soomele ja Eestile tooks nendes riikides kaasa tõsised psühholoogilised ja poliitilised tagajärjed.¹⁵⁶ Mis puudutas Pärnu sadamat, siis selle kohta oli 1938. aasta novembris vastu võetud nn erapooletuse korraldamise seadusesse just nagu Saksamaa võimalikku abi silmas pidades jäetud auk. Seadus keelas sõdivate riikide sõjalaevadel sisenemise ainult nendesse Eesti sadamatesse ja territoriaalvetesse, mis olid kuulutatud sõjasadamaiks või rannakaitseseadeldiste kaitsevööndisse kuuluvaiks.¹⁵⁷ Mereväe-atašeele saadetud vastuses kinnitas OKM, et Saksamaa eesmärk on saavutada ülemvõimu Läänemerel, kuid sõjategevuse korral läänes või üheaegselt läänes ja idas on Saksamaa suuteline piirduma Läänemerel ainult kaitsemeetmetega. Mis puudutas Soome lahe sulgemist Eesti ja Soome poolt, siis Boninile saadetud vastusest selgub, et selles suhtes oli OKM alustanud Saksamaa, Soome ja Eesti ühistegevust koordineeriva plaani väljatöötamist: "Töötatakse välja ründavat sõjaplaani eesmärgil sulgeda Vene sõjajõud Soome lahte või hävitada nad koostöös *Seekriegsleitung*'iga (Saksa meresõjajuhatus). Praegu aga pole selline sõjapidamine veel igal juhul võimalik, kuid pealesunnitult kaitsetaktika puhul püütakse ründavate ettesööstudega, eelkõige allveelaevade abil Vene sõjategevust maha suruda ja sellega mereliiklust Balti riikide ja Soome vahel teatud määral säilitada."¹⁵⁸

Läti, Eesti ja Soome garantiisid eitavad seisukohad leidsid Berliinis täielikku heakskiitu. *Auswärtiges Amt*'i Skandinaavia ja Baltimaade osakonna juhataja Werner von Grundherr teatas 1939. aasta jaanipäeva ajal Stockholmi, et Soome, Skandinaavia maade ja Balti riikide arukas neutraliteedipoliitika vastab sajabrot-sendiliselt Saksamaa huvidele.¹⁵⁹ 14. juulil 1939 kirjutatud ettekandes võttis Eesti Varssavi saadik Johan Markus kokku vestlused ühe Saksa diplomaadiga. Hinnang, mis Eesti välispoliitika kohta anti, oli igati positiivne: Eesti on üks vähestest, kes on olukorda õigesti hinnanud ja kõige õigemana poliitika valinud nii Saksamaa suhtes kui ka garanteerimise suhtes.¹⁶⁰ Ka Munters, keda veel 1938.

¹⁵⁵ OKM Boninile 19.7 ja 3.8.1939 ning Bonin OKMile 21.8.1939. NA II, RG-242, T-1022, R-2953, PG 48787NID.

¹⁵⁶ Bonin OKMile 21.6.1939. NA II, RG-242, T-1022, R-2953, PG 48787NID.

¹⁵⁷ Vt Riigi Teataja, 1938, 99, 860.

¹⁵⁸ OKM Boninile 19.7.1939. NA II, RG-242, T-1022, R-2953, PG 48787NID.

¹⁵⁹ Carlgren, W. M. Svensk utrikespolitik 1939–1945. Stockholm, 1973, 20.

¹⁶⁰ ERA, f 31, n 4, s 325, l 66.

aasta sügisel oli *Auswärtiges Amt*'is tema laveeriva välispoliitika pärast kiigepoliitikuks sõimatud, pälvis nüüd tingimusteta neutraliteedi propageerimise eest kiidusõnu.¹⁶¹

Foreign Office'i nägemuses pidanuksid Eesti, Läti ja Soome olema õnnelikud, et lääneriigid olid valmis sõlmima lepingu venelastega. Inglaste ennustuste kohaselt pidi "Poola kriis" juba augusti lõpul põhjustama maailmasõja. Soome Londoni saadikule Gripenbergile öeldi *Foreign Office*'is otse välja, et kolmepoolsete läbirääkimiste abil püütakse takistada Ribbentropi sõlmimast lepingut Nõukogude Liiduga. Saadikul soovitati mõelda, mida võib niisugune leping Soomele ja Balti riikidele tähendada. *Foreign Office*'is süüdistati Eestit, Lätit ja Soomet Saksa protektoraadi eelistamises Nõukogude Liidu protektoraadile.¹⁶²

Saksa sõjaväelaste arvukad visiidid ja nende ajal antud lubadused pidid jätma Lätis, Eestis ja Soomes mulje Saksamaa kindlast toetusest ning kallutama Eesti, Läti ja Soome välispoliitikat veelgi jäigematele positsioonidele Nõukogude-Briti-Prantsuse garantiide suhtes. Nii ka juhtus. Võime tõdeda, et Molotovi juuli algul tõstatatud küsimus kaudsest agressioonist oli imperialistliku suurriigi Nõukogude Liidu seisukohast põhjendatud. Kolmepoolsetest läbirääkimistest tulenevalt leidis see Eestis, Lätis ja Soomes tõepoolest aset.

SAKSA-EESTI JA SAKSA-LÄTI MITTEKALLALETUNGILEPING

Eesti-Saksa ja Läti-Saksa mittekallaletungilepingu sõlmimist ei saa käsitleda lahus kolmepoolsetest läbirääkimistest. Sõdadevahelisel perioodil kasutasid suurriigid väikeste riikidega sõlmitud mittekallaletungilepinguid oma regionaalse hegemoonia saavutamiseks.

Küsimuse Saksamaaga mittekallaletungilepingu sõlmimisest oli Eesti ja Läti välispoliitika tõstanud taas 1939. aasta märtsi lõpul ja aprilli algul pärast nn Saksamaa ja Leedu sõpruslepingu allakirjutamist. Mõte ei leidnud *Auswärtiges Amt*'is heakskiitmist.¹⁶³ 5. aprillil aga saatis USA president Franklin Delano Roosevelt Hitlerile ja Mussolinile läkituse, milles palus kinnitust, et diktaatorid ei ründaks 31 Euroopa ja Lähis-Ida riiki ning annaksid tagatised neile riikidele, kes tunnevad end ohustatuna. 31 riigi hulgas olid ka Eesti ja Läti. Läti välisminister Munters suhtus Roosevelti ettepanekusse pooldavalt ning pidas tarvilikuks, et Läti valitsus kaaluks ettepanekut. *Auswärtiges Amt* süüdistas seepeale Muntersit "naeruväärse Ameerika propaganda" omaksvõtmises. Saadikule Riiga teatati, et juhul kui Munters ei deklareeri oma eitavat suhtumist, siis arvatakse Läti nende riikide hulka kuuluvaks, kes on Roosevelti avalduse kaassüüdlased.¹⁶⁴ *Auswärtiges Amt*'is leiti, et Eesti ja Läti peaksid teatama USA presidendile vastuseks,

¹⁶¹ Vt Likuse memorandum 6.8.1939. NA II, RG-242, T-120, R-366, 279619.

¹⁶² Gripenberg Londonist 27.6.1939. UM, 5C/7.

¹⁶³ Weizsäckeri telegramm 1.4.1939. NA II, RG-242, T-120, R-3222, E566165.

¹⁶⁴ Weizsäckeri telegramm 18.4.1939. NA II, RG-242, T-120, R-3222, E479675.

et nad ei tunneta mingeid Saksamaa agressiivseid kavatsusi. 18. ja 19. aprillil esitasidki Saksa saadikud Tallinnas ja Riias järelepärimise, kas Eesti ja Läti valitsus on mingil moel põhjustanud Ameerika presidendi pöördumise ja kas nad tunnevad, et Saksamaa neid ohustab. Nii Selter kui ka Munters vastasid eitavalt ja teatasid, et nende maad ei näe Saksamaalt lähtuvat ohtu ja nad soovivad ajada neutraalset välispoliitikat.¹⁶⁵ Kuid Eesti välispoliitika teostajad soovisid, et Saksamaa väljendaks mingil moel oma huvi Eesti vastu. 21. aprillil leidis aset järjekordne Selteri vestlus Frohweiniga. Viidates Nõukogude Liidu väidetele, et Saksamaa kavatseb Balti riike rünnata ja et Lätis üha süveneb Saksa-kartus, palus Selter saadikut edastada Saksa valitsusele palve deklareerida, et puuduvad agressiivsed kavatsused Eesti ja Läti suhtes. Frohwein lubaski astuda samme, et Hitler puudutaks oma 28. aprilli kõnes avalikku arvamust rahustaval viisil ka Balti riike.¹⁶⁶ 24. aprillil tuletas välisministri abi Öpik Frohweinile Selteri ettepanekut uuesti meelde ja tuli mõttele avaldada ajakirjanduses Nõukogude valitsuse direktoraadikavatsuste tõrjumiseks Saksa-Eesti kommünikee. Ta ei välistanud, et see võiks toimuda mittekallaletungilepingu vormis.¹⁶⁷ Kaks päeva hiljem aga nõudis Selter taas Frohweinilt, et Saksamaa teeks Eestit toetava poliitilise avalduse. "Poliitilise akti sisu kohta ei öelnud minister midagi. Ta märkis, et Eesti valitsus lähtub sellest, et oleks olemas dokumentaalne instrument, mida saaks avalikult kasutada, mille abil saaks vastu seista Nõukogude Vene propagandale, kes kogu aeg väidab, et Eesti vajab kaitset. See võiks Eesti murelikele ringkondadele rahu tuua," kirjutas Frohwein toimunud vestlusest Berliini.¹⁶⁸ Ka Läti välisminister Munters teatas Nõukogude valituse 28. märtsi noodile viidates, et Läti rõõmustaks, kui Saksa valitsus teeks Läti suhtes mingi poliitilise avalduse.¹⁶⁹ Vastavaid samme astuti ka Berliinis. Päev enne Selteri ja Frohweini vestlust esitas Hitleri juubelpidustustel viibiv staabiülem Reek diktaatorile palve mittekallaletungilepingu sõlmimiseks Eesti ja Saksamaa vahel.¹⁷⁰ Eesti välispoliitilise juhtkonna initsiatiiv mittekallaletungilepingu sõlmimiseks oli mõeldud selleks, et nurjata kolmepoolsetel läbirääkimistel tõstatatud garanteerimine.

Olles Roosevelti avaldust arutanud, leidsid Hitler ja Mussolini, et ettepanek on propaganda eesmärkidel kasutatav. 28. aprillil peetud kõnes tegigi Hitler Rootsil, Norrale, Taanile, Soomele, Eestile ja Lätile ettepaneku mittekallaletungilepingute sõlmimiseks. Kõne sisaldas ka komplimente Balti riikide aadressil:

¹⁶⁵ Selteri memorandum 18.4.1939. – Rmt: Molotovi-Ribbentropi paktist baaside lepinguni, 59; Bocki telegramm Tallinnast 18.4.1939. NA II, RG-242, T-120, R-279, 214350; Kotze telegramm Riist 19.4.1939. – Rmt: DGFP, V. Poland, The Balkans, Latin America, The Smaller Powers 1937–1939. Washington, 1953, 286–287; Palin Riist 25.4.1939. UM, 5C/16.

¹⁶⁶ Frohweini telegramm 21.4.1939. NA II, RG-242, T-120, R-279, 214351–214352.

¹⁶⁷ Weizsäckeri telegramm 25.4.1939. NA II, RG-242, T-120, R-3222, E566007; Frohwein Tallinnast 24.4.1939. – Rmt: DGFP, VI, 315; Frohwein Tallinnast 26.4.1939. NA II, RG-242, T-120, R-1006, 396390–396392.

¹⁶⁸ Frohwein Tallinnast 26.4.1939. NA II, RG-242, T-120, R-1006, 396390.

¹⁶⁹ Likuse memorandum 29.4.1939. NA II, RG-242, T-120, R-366, 279727.

¹⁷⁰ Anderson, E. Latvijas Vēsture 1920–1940. Arpolitika II. Stockholm, 1984, 79.

Balti riigid on Saksamaa jaoks tähtsad kaubanduspartnerid, kelle iseseisvuse säilimisest on Saksamaa huvitatud. Samas kõnes ütles Hitler üles Poola-Saksa mittekallaletungideklaratsiooni ja Saksa-Inglise laevastikulepingu. Järgmisel päeval, viidates Selteri ja Öpiku ettepanekutele ning Eesti ja Saksa sõjaväejuhtkonna üha süvenevatele sõbralikele suhetele, tegigi Ribbentrop Eesti Berliini saadikule Toferile ametliku ettepaneku sõlmida leping. Oli paradoksaalne, et pakkudes Eestile mittekallaletungilepingut, ähvardas Ribbentrop Euroopat sõjaga, kui see ei soovi Saksamaa huve arvestada.¹⁷¹ Saksamaa ettepanekutega Soomele, Eestile ja Lätile taheti kaudselt rõhutada, et neid riike peetakse Berliinis Saksamaa huvisfääri kuuluvaks.

18. ja 19. aprillil olid nii Selter kui ka Munters valmis Saksamaa nõudmisel Rooseveltile teatama, et oht Saksamaalt puudub ja mittekallaletungilepingu sõlmimine pole tarvilik. Nüüd võeti mittekallaletungi ettepanek rõõmuga vastu. Fakt, et Saksamaa oli üles öelnud Poola-Saksa mittekallaletungideklaratsiooni, ei tekitanud Eesti ega Läti välispoliitika juhtides mingeid nähtavaid emotsioone.

Välisriikide suhtumine sõlmitavasse lepingusse selgus Eesti diplomaatide ettekannetest. *Foreign Office* avaldas arvamust, et lepingu kasulikkus on kaheldav. Leiti, et lepingu sõlmimisest tuleks hoiduda. Viidati sellele, et lepingutel Saksa-maaga ei ole suurt väärtust. Lepingu sõlmimise korral aga soovitati vältida väärtalt tõlgendatavat teksti.¹⁷² Ka Moskva ja Pariisi seisukohad langesid Londoni omadega kokku. Välisministeeriumi poliitilise osakonna juhataja Nikolai Kaasik informeeris 6. mail Nõukogude Liidu Tallinna saadikut Saksa ettepanekust ja tundis huvi, kuidas suhtub Nõukogude valitsus lepingu sõlmimisse. Nikitin kirjeldas seda järgmiselt: “Ta hakkas arendama mõtet, et nemad, olles otsustanud järgida neutraliteeti, peavad seesuguseid lepinguid vastuvõetavaks üksnes sellistele maadele nagu nemad ja nad ei kavatse sõlmida mitte mingisuguseid teisi lepinguid kellegi teisega.”¹⁷³ Kuid sel juhul polnud tegu sooviga arvestada idanaabri arvamust, pigem sooviga väljendada oma mittenõustumist garantiidega. Seda näib kinnitavat ka Riiginõukogu väliskomisjoni liikme suurärimees Joakim Puhki vestlus Nikitiniga. Puhk püüdis viimast veenda, et Saksa-Eesti mittekallaletungilepingu sõlmimine vastab Nõukogude Liidu huvidele, et neutraalne Eesti ei taha kellegagi sõidida; et Moskvale ei tarvitse arvata, nagu kavatseks Eesti teha midagi Nõukogude Liidu vastu; et Eesti ei lase sakslasi maale ega raja idapiirile Nõukogude-vastast tõkkevalli.¹⁷⁴ Hoolimata Tallinnast tulnud seletustest, ei mõistnud Molotov lepingu sõlmimise vajadust. Väited, et neutraalne Eesti soovib arvestada agressiooni korral mitteagressiivsete riikide, esmajärjekorras

¹⁷¹ Weizsäckeri memorandum 28.4.1939. NA II, RG-242, T-120, R-119, 117574; Kordti memorandum 29.4.1939. NA II, RG-242, T-120, R-279, 214357; Tofer Berliinist 1.5.1939. ERA, f 31, n 4, s 325, l 28.

¹⁷² Schmidt Londonist 11.5.1939. ERA, f 957, n 14, s 700, l 48; Eesti välisministeeriumi ringkiri saadikutele 26.5.1939. ERA, f 957, n 17, s 5, l 322; vt ka Gallienne'i telegramm 15.5.1939 ja Halifax Gallienne'ile 18.5.1939. – Rmt: DBFP, V, 560, 590.

¹⁷³ Nikitini päevik 6.5.1939. AVPR, f 0154, n 32, m 48, s 5, l 54.

¹⁷⁴ Samas.

Nõukogude Liidu abiga, polnud tema silmis tõsiselt võetavad.¹⁷⁵ *Quai d'Orsay's* küsiti, kas Tallinnas ja Riias tõepoolest usutakse, et sõlmitava lepingu saatus saab olla teistsugune kui Saksa-Poola mittekallaletungideklaratsiooni oma.¹⁷⁶

1930. aastate keskel oli Poola välispoliitika õhutanud Eestit ja Lätit sõlmima bilateraalseid lepinguid, sealhulgas mittekallaletungilepingut Saksamaaga. Kasutada olevatest dokumentidest, mis peegeldavad Poola suhtumist mittekallaletungilepingu sõlmimisse, tulevad ilmsiks vastandlikud seisukohad. Selteri memorandumitest, kus kajastatakse vestlusi Poola Tallinna saadikuga, ilmneb, et Poola valitsus pidas Saksamaaga sõlmitavat mittekallaletungilepingut positiivseks lahenduseks.¹⁷⁷ Poola saadiku ettekannetest aga selgub, et saadik vähemalt ise ei uskunud, nagu saaks sõlmitav leping suurendada Eesti ja Läti julgeolekut. Olles 24.–25. mai ööl toimunud vestluses ära kuulunud kõik Selteri lepingut pooldavad argumendid, pidi saadik kibestunult tõdema: “Jutuajamisest tekkinud järeldused viisid kahe punktini: neutraalsus iga hinna eest ja lõppude lõpuks on sakslased paremad kui sovetid ja Saksamaa on üldse parem kui Venemaa.”¹⁷⁸

Missugune oli Põhjamaade suhtumine? Soome välisministeeriumis oldi esialgu seisukohal, et eitava vastuse andmine Saksamaale on mõeldamatu. Soome lõplik seisukohavõtt seostati siiski Põhjamaade välisministrite konverentsiga. Läti Helsingi saadikule anti Soome välisministeeriumis mõista, et Saksamaale positiivse vastuse andmise viibimine oli seotud ka Litvinovi lahkumisega Nõukogude Liidu välisasjade rahvakomissari kohalt.¹⁷⁹ Seejuures jääb arusaamatuks välisminister Erkkö hilisem väide, et Eesti oli toiminud täiesti mõtlematult juba siis, kui alustas Frohweiniga kõnelusi lepingu sõlmimiseks.¹⁸⁰ Soome välisministeeriumi poliitilise osakonna juhataja Aaro Pakaslahti järgi oli ka Erkkö esialgu suhtunud mittekallaletungilepingu sõlmimisse igati pooldavalt.¹⁸¹ 9. mail kogunesid Põhjamaade välisministrid Stockholmi arutama Saksamaa ettepanekut. Norra valitsuse arvates tähendas lepingu sõlmimine neutraliteedist lahtiütlemist.¹⁸² Rootsi eitavat suhtumist Saksamaa ettepanekusse ei määranud üksnes tahe ennast mitte siduda suurriikide kombinatsioonidega. Kardeti, et kahepoolsete mittekallaletungilepingute süsteemiga läheb Saksamaal korda lõhkuda Põhjamaade ühtset rinnet. Norra ja Rootsi olid keeldunud 1932. aastal mittekallaletungilepingu sõlmimisest Nõukogude Liiduga. Rootslased ja ka norralased küsisid, et kui Soomel ja Taanil tekivad eri vahekorrad Saksamaaga, kuhu jääb siis

¹⁷⁵ Rei Moskvas 5.6.1939. ERA, f 31, n 4, s 325, l 52–53; Molotovi vestlus Reiga 5.6.1939. – Rmt: Год кризиса 1938–1939, 2, 10; vt ka Yrjö-Koskinen Moskvas 7.6.1939. UM, 5C/18.

¹⁷⁶ Pallo Pariisist 16.5.1939. ERA, f 957 n 14 s 701, l 26.

¹⁷⁷ Selteri memorandum 11.5.1939. ERA, f 957, n 17, s 6, l 6.

¹⁷⁸ Lossowski, P. Stosunki Polsko-Estońskie, 189.

¹⁷⁹ Tepfers Helsingist 6.5.1939. LVVA, f 2574, n 3, s 3252, l 77–78.

¹⁸⁰ Erkkö Holstile 13.5.1939. Suomen Valtionarkisto, Helsinki, Holsti, 50; Coppini Helsingist 9.7.1939. – Rmt: DDI, 519.

¹⁸¹ Pakaslahti, A. Talvisodan poliittinen näytelmä. UM:n poliittisen osaston päällikön päiviä ja öitä. Porvoo; Helsinki, 1970, 66.

¹⁸² Koht, H. Problems of Neutrality, II. Le Nord, 1939, 129–137.

Põhjamaade ühine välispoliitiline joon. Rootsis leiti naeruväärne olevat ka mõte, et Saksamaa kardab Rootsi kallaletungi.¹⁸³ Soome aga teatas Saksamaale, et ta ei tunne end Saksamaast ohustatuna ja on erapooletu riik, kes ei taha osaleda suurriikide kombinatsioonides.¹⁸⁴ Otsus oli tehtud kooskõlas Stockholmiga. Näib, et Rootsi välisministri Rickard Sandleri mõju Soomele osutus selles küsimuses tugevamaks kui Saksamaa soovid. Soome poliitiliste jõudude suhtumine ei langenud aga ametliku seisukohaga kokku. Parempoolsed ja sotsiaaldemokraadid pooldasid nii nagu Eesti valitsuski mittekallaletungilepingu sõlmimist, väites, et see tasakaalustab ja täiendab Soome erapooletust. Samal meelel oli ka marsal Mannerheim, kellele näis, et lepingu tagasilükkamine halvendab suhteid Saksamaaga.¹⁸⁵ Ainsana Põhjamaadest otsustas Saksamaaga mittekallaletungilepingu sõlmida Taani.

Soome eitavat vastust Saksamaale käsitati Tallinnas iseseisva välispoliitika puudumisena ja järjekordse katsena näidata, et Soome ei ole üks Balti riikidest. Õpik teatas Läti Tallinna saadikule, et “tulevikus võivad soomlased kooskõlastada oma välispoliitikat Lõuna-Ameerikaga.”¹⁸⁶ 6. mail pidasid Selter ja Munters Tallinnas, 27. mail aga Riias nõu lepingu sõlmimise üle. Ühtaegu tõusis üles küsimus Eesti-Läti sõjalisest liidust. Munters nõudis, et sõlmitavasse lepingusse võetaks punkt, et kui Läti-Saksa mittekallaletungileping kaotab kehtivuse, siis juhtub sama ka Eesti-Saksa lepinguga. Eesti pool ei nõustunud sellega. Selter deklareeris läbirääkimistel, et Eesti kasutab liidulepingut Lätiga ainult Nõukogude Liidu rünnaku korral, Saksamaa puhul aga jätab enesele õiguse ise otsustada *casus foederis*'e jõustumise üle. Munters käsitles Selteri interpretatsiooni saksasõbralikkuse avaldusena ja järjekordse hoobi andmisena Eesti-Läti sõjalisele liidulepingule.¹⁸⁷

7. juunil 1939 kirjutatigi Berliinis üheaegselt alla Eesti-Saksa ja Läti-Saksa mittekallaletungilepingule. Päev varem kirjutatud memorandumis tõdes *Auswärtiges Amt*'i Skandinaavia ja Balti riikide osakonna juhataja von Grundherr Eesti ja Läti välispoliitikat analüüsides, et lepinguga nõustudes olid Eesti ja Läti demonstreerinud oma tahet säilitada neutraliteeti ning et mõlema riigi valitsused näevad lepingus poliitilist instrumenti Inglismaa ja Nõukogude Liidu surve tõrjumiseks.¹⁸⁸ Lepingule allkirja andnud välisministrid Selteri ja Muntersi võttis vastu ka Hitler. Diktaator teatas neile, et Saksamaa soovib Eestilt ja Lätilt ainult neutraliteedi järgimist ja on huvitatud majandussuhetest nendega. Nii Selterile

¹⁸³ Laretei Stockholmist 7.5.1939. ERA, f 957, n 14, s 704, l 277; vt ka Päevaleht, 1939, 7. mai.

¹⁸⁴ Vt Peltovuori, R. O. Saksa ja Suomen talvisota. Helsinki, 1975, 31.

¹⁸⁵ Vt Tepfers Helsingist 6.5.1939. LVVA, f 2574, n 3, s 3252, l 78; Möllerson Helsingist 20.5.1939. ERA, f 31, n 4, s 325, l 37; Mannerheim, G. Mälestused. Stockholm, 1952, 41.

¹⁸⁶ Šumans Tallinnast 12.6. ja 11.5.1939. LVVA, f 2574, n 3, s 3234, l 82–83, 105; vt ka Riigivolikogu välis- ja riigikaitse komisjoni koosoleku protokoll 25.5.1939. ERA, f 84, n 1, s 1046, l 12p.

¹⁸⁷ Šumans Tallinnast 8.6.1939. LVVA, f 2574, n 3, s 3252, l 24–26.

¹⁸⁸ Grundherri memorandum 6.7.1939. – Rmt: DGFP, VI, 651.

kui ka Muntersile anti Saksa Kotka Suurrist.¹⁸⁹ Mõlemad välisministrid tegid Ribbentropile ettepaneku külastada Tallinna ja Riit.

Leping ise koosnes kahest punktist. Esimeses punktis võtsid pooled endale kohustuse mitte mingil juhul sõidida teineteisega ega kasutada vägivalda vastastikutest suhetes. Erinevalt Nõukogude Liiduga sõlmitud mittekallaletungilepingust ei piiranud mittekallaletungi kohustust aga mingi reservatsioon. 1932. aastal Nõukogude Liiduga sõlmitud mittekallaletungilepingus jättis Eesti endale võimaluse arvestada Rahvasteliidu pakti 16. artiklist tulenevaid kohustusi. Nõukogude Liidu–Eesti leping pidi kaotama kehtivuse juhul, kui üks lepinguosalistest tungib kallale kolmandale riigile. Kui Eesti deklareeris 1938. aasta oktoobris, et otsustab igal erijuhul ise 16. artikli täitmise üle, siis Saksamaaga sõlmitud leping välistas sanktsioonide rakendamise Saksamaa suhtes.¹⁹⁰ Teises punktis määrati kindlaks lepingu kehtivuse aeg – kümme aastat – ja see oleks automaatselt pikenenud veel kümneks aastaks, kui seda aasta enne tähtaja lõppu üles ei öelda. Leping pidi küll kaotama kehtivuse samaaegselt Läti-Saksa mittekallaletungilepinguga, kuid siin sätestati reservatsioon: Läti-Saksa sõja korral jääb Eestile võimalus astuda viivitamatult Saksamaaga läbirääkimistesse lepingu uuendamiseks.¹⁹¹ Sellega väljendas Eesti selgelt, et ta kasutab liidusuhet Lätiga ainult Nõukogude Liidu vastu. Tallinnas leiti, et Läti võib Saksa vähemuse kohtlemisest või Moskvaga läbikäimisest tulenevalt provotseerida siiski Saksamaa rünnaku.¹⁹² Leping ei sisaldanud ka tülide rahumeelse lahendamise klauslit – vahekohtu moodustamist. 1927. aastal oli Eesti sõlminud Saksamaaga nn vahekohtulepingu. Saksa pool deklareeris mittekallaletungilepingu allakirjutamisel suusõnaliselt, et 1927. aasta kokkulepet rakendatakse kahe riigi suhetes ka edaspidi.

Lepingu sõlmimist kaitsesid selle ratifitseerimise eel korraldatud arutelul Riigivolikogu välis- ja riigikaitsekomisjonis peaminister Kaarel Eenpalu, välisminister Selter, Riigivolikogu esimees Uluots ja staabiülem Reek. Lepingu sõlmimise eel oli välisminister väitnud väliskomisjoni liikmetele, et leping ei puuduta Eesti-Läti liidulepingut.¹⁹³ Nüüd aga teatas ta, et kui Saksamaa ründab Lätit, siis *casus foederis* Eesti-Läti suhetes ei jõustu kohe, sest Eesti peab eelnevalt selgitama, kas rünnak pole Läti provotseeritud. Selter väitis ka, et oli saavutatud hea leping, mis ei mõjuta Eesti suhteid teiste riikidega, pealegi on ääretult tähtis, kui saksa rahvas hindab eestlasi kui iseseisvat rahvast. Eenpalu rõhutas sündmuse sisepoliitilist tähtsust: leping hoiab eestisakslasi vaos ja võtab neilt lootuse ühineda Saksamaaga.¹⁹⁴ Eesti Riigikogu mõlemad kojad ratifitseerisid lepingu 21. juunil. Riigi-

¹⁸⁹ Palin Riist 8.7. ja 13.7.1939. UM, 5C/16.

¹⁹⁰ Vt Sotsialistlikud revolutsioonid Eestis 1917–1940, 57.

¹⁹¹ Molotovi-Ribbentropi paktist baaside lepinguni, 64–65.

¹⁹² Muntersi memorandum 29.11.1939. LVVA, f 2574, n 3, s 3250, l 5–7; Nõupidamine välisministri juures 27.5.1939. ERA, f 957, n 5, s 1074, l 68–69.

¹⁹³ Vt Riigivolikogu välis- ja riigikaitse komisjoni koosoleku protokoll 25.5.1939. ERA, f 84, n 1, s 1046, l 12.

¹⁹⁴ Riigivolikogu välis- ja riigikaitse komisjoni koosoleku protokoll 19.7.1939. ERA, f 84, n 1, s 1046, l 23–25p.

volikogus oli kaheksa saadikut lepingu ratifitseerimise vastu ja kaks jäid erapooletuks. President andis ratifitseerimiskirjale allkirja järgmisel päeval.¹⁹⁵

Tsensuurile allutatud Eesti ja Läti ajakirjanduses avaldati lepingu kohta ainult positiivseid hinnanguid. Teatati, et Eesti valitsus soovis juba aastaid sõlmida mittekallaletungilepingut Saksamaaga; kuna Eesti ja Läti olid 1932. aastal sõlminud mittekallaletungilepingu Nõukogude Liiduga, siis tasakaalustusid suhted mõlema riigiga; Saksamaa on tunnistanud maa erapooletust ja austab seda; kuigi Eestil ja Lätil puudub ühine piir Saksamaaga, loob Läänemeri siiski vajaduse heanaaberlikeks suheteks Saksamaaga; Saksamaa ei saa enam läbi Balti riikide Nõukogude Liidule kallale tungida; leping kinnitab veel kord Hitleri sõnu 28. aprillist Saksamaa huvitatusest Balti riikide iseseisvuse püsimise vastu; suurriikide vastuolud ja püüded Lätit ja Eestit garanteerida olid loonud olukorra, mille tõttu valitsus haaras hea meelega kinni Saksamaa ettepanekust. Läti ajakirjandus aga väitis, et Läti ei soovi mittekallaletungilepinguga raskendada Euroopa riikide koostööd või liitumist.¹⁹⁶ Läti avaliku arvamuse suhtumist iseloomustab ehk hästi rahva räägitud anekdoot: nüüd võib Hitler olla kindel, et Läti ei ründa Saksamaad.¹⁹⁷

Saksa ajakirjandus hindas lepingu sõlmimist kui lööki Inglismaa Saksamaa sissepiiramise poliitikale ja rõhutas, et Saksa valitsus peab Eesti ja Läti iseseisvust Ida-Euroopa rahu säilimise tähtsaks teguriks. Ajakirjandusest jäi kõlama mõte, et Saksamaast oli saanud Balti riikide eestkostja.¹⁹⁸ Balti riikide puhul oli Saksamaa saanud võidu oma kolmepoolsete läbirääkimiste vastases propaganda-sõjas. Ühes *Dienststelle Ribbentrop*'i memorandumis, kus analüüsiti Eesti poliitikat mittekallaletungilepingu allakirjutamise järel, leiti, et lepingu sõlmimine ja Selteri auks Berliinis korraldatud vastuvõtt olid loonud Eesti valitsuses ja sõjaväeringkondades väga heatahtliku suhtumise Saksamaasse: "Näib olevat selge, et Balti riigid Euroopa sõja korral ja Nõukogude Liidu sekkudes oma sümpaatiates Saksamaa poolel on ja igal juhul võib arvestada nende heatahtliku neutraliteediga..."¹⁹⁹ Nõukogude saatkonnad Tallinnas ja Riias ning välisasjade rahvakomissariaat leidsid, et Eesti ja Läti olid lepingu sõlmimisega väljendanud selge sõnaga oma eitavat suhtumist garantiidesse.²⁰⁰ Prantsuse leht "L'Ouvre" kuulutas 8. juunil 1939, et Eesti ja Läti lepingud kuuluvad Nõukogude Liidu vastase agressiooni süsteemi. Eesti Londoni saatkonda saabusid kirjad, milles vihaselt deklareeriti: ei ühtki Briti laeva, ei ühtki Briti sõdurit Eesti ja Läti kaitseks.²⁰¹ Kuid samas esitati Inglise ajakirjanduses ka lepingut pooldavaid juhtkirju. "The Times" kirjutas, et Eesti ja Läti "kompromiss" ei tekita mingit kahju nende maade iseseisvusele.²⁰²

¹⁹⁵ ERA, f 138, n 1, s 55, l 309.

¹⁹⁶ Uus Eesti, 1939, 8. ja 10. juuni; Päevaleht, 1939, 8. ja 9. juuni; Briva Zeme, 1939, 12. juuni.

¹⁹⁷ Duhanovs, M., Feldmanis, I., Stranga, A. 1939. Latvia and the Year of Fateful Decisions, 54.

¹⁹⁸ Berliner Börsen-Zeitung, 1939, 8. Juni; Berliner Tageblatt, 1939, 9. Juni; Frankfurter Zeitung, 1939, 9. Juni.

¹⁹⁹ Likuse memorandum 14.6.1939. NA II, RG-242, T-120, R-366, 279445-279446.

²⁰⁰ Nikitini hinnang 25.6.1939 ja Zotov Molotovile 24.6.1939. – Rmt: ДВП, 497-503.

²⁰¹ Schmidt Londonist 28.6.1939. ERA, f 957, n 14, s 700, l 62.

²⁰² The Times, 1939, 9 June.

Prantsuse välisministeeriumis oldi imestunud ja küsiti, kuidas Tallinnas ja Riias ei mõistetud, et Saksa-Poola sõja korral on sellega Eesti ja Läti käed täiesti seotud.²⁰³ Ka Poola välispoliitika teostajad leidsid, et lepingul pole erilist väärtust. Eestit kritiseeriti liigse saksasõbralikkuse pärast, kuid samas kiideti heaks Eesti tõrjuv suhtumine kolmepoolsetesse läbirääkimistesse. Poola ajakirjandus oli oma väljendustes karm. Tuletati meelde Poola-Saksa mittekallaletungideklaratsiooni saatust ja leiti, et sõlmitud leping on Saksamaa jaoks järjekordne paber, mille see ühel hetkel lihtsalt minema viskab.²⁰⁴ Oma mõju oli mittekallaletungilepingu sõlmimisel ka Skandinaavia maade avalikule arvamusele. Üks Rootsi sotsiaaldemokraatide ajaleht läks aga koguni nii kaugele, et nimetas Eesti ja Läti presidenti reeturiteks, kes on oma rahvad natsidele maha müünud. Ka Rootsi kommunistid süüdistasid Eestit ja Lätit saksameelsuses ja Euroopa rahurinde nurjamises. Oma osa rootslaste hinnangute kujundamisel võis olla läti sotsiaaldemokraatidest pagulastel. Need väitsid Rootsis, et Ulmanis ja Hitler on käed kokku löönud ja okupatsiooni korral saab Ulmanis Läti Háchaks.²⁰⁵

Endine välisminister Selter esitas hiljem paguluses väiteid, mis õigustasid Eesti garantiidevastast poliitikat, Saksa-Eesti mittekallaletungilepingu sõlmimist ja Saksamaa Balti poliitikat: kolmepoolse lepingu sõlmimise korral oluaks Eestil täielik õigus loota ainult Saksamaa abile; Balti riigid polnud kunagi otsinud Saksamaalt abi Nõukogude agressiooni vastu ja olid olnud koguni sellise mõtte vastu; 23. augustil Nõukogude Liiduga mittekallaletungilepingu sõlminud Saksamaa ei rikkunud Balti riikidega sõlmitud mittekallaletungilepinguid.²⁰⁶

JAAN TÕNISSON JA GARANTIID

Mitte kõik Eesti poliitikud ja diplomaadid ei kiitnud heaks valitsuse välispoliitilist orientatsiooni Saksamaale ja tema garantiidevastast poliitikat 1939. aasta kevadsuvel. Juba 1939. aasta algul oletas Riigivolikogu liige Jaan Tõnisson ühenduses Saksa-Leedu suhetega ja Memeli ümber kujunenud olukorraga, et Eesti valitsuse välispoliitiline orientatsioon Saksamaale võib tuua kaasa maa iseseisvuse kaotamise. Tõnissoni nägemuses said tekkinud olukorras Eesti julgeolekut tagada ainult Inglismaa ja Nõukogude Liit. Külastades 1939. aasta jaanuari esimesel poolel Soomet, kohtus Tõnisson Hella Wuolijoga.²⁰⁷ Wuolijoki esineb Nõukogude

²⁰³ Holma Pariisist 27.6.1939. UM, 5C/6.

²⁰⁴ Markus Varssavist 14.7.1939. ERA, f 31, n 4, s 325, l 66; Markus Varssavist 12.8.1939. ERA, f 957, n 14, s 689, l 38. Poola ajakirjanduse reaktsiooni kohta vt Moltke Varssavist 15.6.1939. NA II, RG-242, T-120, R-914, 385449–385450; Polonia, 1939, 15. juuni.

²⁰⁵ Arbetaren, 1939, 22. juuni; Ast Stockholmist 17.7.1939. BA, Ast; Ast Stockholmist 21.7.1939. ERA, f 957, n 1, s 826, l 55.

²⁰⁶ Selteri käsikiri "Ajaloo võltsimise kunst" (dateerimata). ERA, f 4940, n 1, s 19, l 77.

²⁰⁷ Tõnisson sõitis Soome 2. jaanuaril ja naasis Tallinna 10. jaanuaril (Tallinna piiripunkti kaudu 2.1.1939 väljasõitnud isikute nimekiri ja Tallinna piiripunkti kaudu 10.1.1939 sissesõitnud isikute nimekiri. ERA, f 495, n 11, s 29, l 446, 462; vt ka Uusi Suomi, 1939, 19. jaan.).

poliitilise luure Tallinna residentuuri materjalides kui agent Poet. Viimane oli üks nendest vähestest soomlastest, kes oli teadlik 1938. aastal Moskva algatusel peetud Nõukogude-Soome salajastest läbirääkimistest vastastikuse abistamise lepingu ja julgeolekugarantii küsimuses. Just temaga pidas Soome valitsuse mõjutamise ja informatsiooni saamise eesmärgil sidet Stalini emissar, Nõukogude Liidu Helsingi saatkonna teine sekretär ja poliitilise luure resident Boriss Rõbkin (Jartsev).²⁰⁸ Tema naine Zoja Rõbkina pühendas oma mälestustes Wuolijoe tegevuse kirjeldamiseks terve peatüki pealkirja all “Мадам терва пяе”²⁰⁹ Rõbkina sõnutsi oli Hella Ernestovna Nõukogude Liidu suur sõber, kelle salong pakkus Nõukogude diplomaatidele võimaluse suhelda prominentsete isikutega.²¹⁰ Kuid Tõnissonist ei kirjutatud ta midagi. Kas aga Tõnisson oli teadlik salajastest Nõukogude-Soome läbirääkimistest ja Wuolijoe taustast, on muidugi omaette küsimus. Võib oletada, et Tõnissoni ettepanekud, millest järgnevas tuleb juttu, olid ajendatud just Wuolijoelt saadud informatsioonist. Wuolijoki teatas kohtumisest kohe Rõbkinile. 1939. aasta veebruari teisel poolel jõudis Nõukogude poliitilise luure juhi Dekanozovi lauale ettekanne Wuolijoe ja Tõnissoni kohtumise kohta.²¹¹ Selles öeldi, et Tõnisson oli Soomes viibides Nõukogude luure agendile rääkinud, et Leedu valitsus oli maa iseseisvuse kaotamise kartusest pakkunud Saksamaale vabatahtlikult Memeli piirkonda, et Hitlerit ei rahulda ainult Memeli piirkonna üleandmine, vaid ta kavatses sobival hetkel võtta kõik, mida ta vajab. Edasi kirjeldati ettekandes juba Tõnissoni Leedu-Saksa suhetest tulenevaid järeldusi Eesti julgeoleku kohta: “Need asjaolud ja Saksamaa mõju kindlustumine Eestis on tekitanud rohkem kui kunagi varem Eesti valitsuse liikmete keskel kartuse, et Eesti iseseisvus kaob. Seetõttu otsustas Tõnisson hakata selgitama võimalusi saada Nõukogude Liidult abi Saksa agressiooni vastu.” Kuid huvitav on see, et ettekandes väideti Tõnissoni esinevat Pätsi ja Laidoneri nimel: “Enne kui ta hakkas oma plaani realiseerima, oli ta rääkinud president Pätsiga ja Eesti sõjaväe ülemjuhataja kindral Laidoneriga. Vestlustes eelnimetatutega selgus, et Päts andis oma nõusoleku Nõukogude Liidust abi saamiseks ja Laidoner teatas üsna kindlalt vajadusest luua tõeline koostöö.” Edasi seisis ettekandes, et Tõnisson oli kohtunud ka president Kyösti Kallio ja peaminister Aimo Cajanderiga ning pärinud neilt, kuidas võiks Soome Eestit Saksamaa rünnaku korral sõjaliselt abistada. Soome juhtidega peetud kõneluste kohta väideti ettekandes, et Tõnisson ei saanud Kalliolt ja Cajanderilt selget vastust, et Kallio hindas Soome ja Nõukogude Liidu suhteid paranenuks ja et Cajander ei eitanud võimalust võtta vastu Nõukogude Liidu sõjalist abi. Lõpuks väideti, et Tõnisson oli palunud Nõukogude agendil sõita Moskvasse ja selgitada, kuidas saaks alustada Saksamaa-vastase

²⁰⁸ Tegelik nimi Boruhh Rõbkin, luuredokumentides aga esineb Kini nime all.

²⁰⁹ Wuolijoe üks varjunimi kirjanikuna oli Juhani Tervapää.

²¹⁰ **Воскресенская З.** Тайна Зои Воскресенской. Теперь я могу сказать правду. Москва, 1998, 79–80.

²¹¹ Jermakov Dekanozovile 18.2.1939. Eesti Riigiarhiivi Filiaal (ERAF), f 138, n 1, s 55, l 180–182.

koostöö saavutamiseks poliitilisi läbirääkimisi ja et ta oli avaldanud arvamust, nagu võiks Eesti anda Nõukogude Liidule Soome lahe sissekäigu ees paikneva Vilsandi saare.

Wuolijoe Moskvasse edastatud seisukohtadest informeeris siseasjade rahvakomissar Beria Stalinit, Vorošilovit, Molotovi ja väliskaubanduse rahvakomissari Mikojani.²¹² Kas Wuolijoki sõitis Moskvasse ja missugused olid seal saadud instruksioonid kõnelusteks Tõnissoniga, jääb selgusetuks. 5. märtsil tegi Nõukogude valitsus Soomele ettepaneku mitmete Soome lahe saarte rendile andmiseks. Soome valitsus vastas sellele eitavalt. Läbirääkimiste jätkamiseks saatis Nõukogude valitsus Helsingisse oma eriesindaja.²¹³ Aprilli algul jõudis Wuolijoki Eestisse. Kas sellel oli mingi seos Nõukogude Liidu ja Soome läbirääkimistega, ei ole samuti teada. Wuolijoki naasis 4. aprillil Soome ja kirjutas veel samal päeval kohtumisest Tõnissoniga Nõukogude poliitilisele luurele ettekande. See Dekanozovile saadetud ettekanne sisaldas järgmist teavet: Tõnisson oli informeerinud oma Kallio ja Cajanderiga toimunud vestlustest Laidoneri, kes oli hinnanud Punaarmee võitlusvõimet nõrgaks ja kahelnud Nõukogude Liidu võimes Eestit abistada; Laidoner oli mõistnud Saksamaalt lähtuvat hädadohtu ja nõustunud alustama mitteametlikke läbirääkimisi Moskvaga; Tõnisson oli avaldanud valmisolekut kohtuda Nõukogude esindajatega Helsingis või Stockholmis; Eesti võiks osta Nõukogude Liidult relvastust; Tõnisson mõistab Eesti vajadust võtta endale Leningradi kaitse; Eesti sõjavägi on saajaprotsendiliselt meelestatud Saksamaa vastu; staabiohvitserid Richard Maasing ja Johannes Soodla on täielikult Saksamaa mõju all; välisminister Selter on korrumpeerunud isik ja Saksa saadiku Frohweini käsilane ning üldse sakslaste poolt ära ostetud.²¹⁴

Tõnisson astus Nõukogude Liiduga kontaktide saavutamiseks samme ka Tallinnas. 15. aprillil korraldas Nõukogude Tallinna saatkond diplomaatkonnale ja Eesti poliitikutele piduliku lõunasöögi. Saadik Nikitini järgi oli Tõnisson seal eesti rahva nimel teatanud, et Eesti on kogu südamest Nõukogude Liiduga. Tsiteerigem seda osa Nikitini ettekandest, milles ta kirjeldas Tõnissoni välis- ja kaitsepoliitilisi seisukohti: “Teame, et ainult koos Nõukogude Liiduga võime säilitada oma iseseisvuse. Kui Teie, Nõukogude Venemaa, soovite võtta meie sadamad, siis palun.” Nikitin märkis Tõnissoni iseloomustades, et tegu on opositsiooni esindajaga, Tartu intelligentsi juhiga, Tartu ülikooli professoriga, endise Vene Riigiduma saadikuga, kelle seisukohtadega Päts on sunnitud tõenäoliselt arvestama. Vastus, mille Nõukogude saadik andis, võis aga vaevalt Tõnissoni rahuldada. “Ma ütlesin talle, et kui te soovite tõepoolest tõsiselt rääkida, siis tehke konkreetsed ettepanekud ja ma teatan nendest oma valitsusele.”²¹⁵ Nikitin oli

²¹² Beria dateerimata kiri. ERAF, f 138, n 1, s 55, l 270–272.

²¹³ Политбюро ЦК РКП(б)-ВКП(б) и Европа. “Решения “особой папки””. 1923–1939. Москва, 2001, 369–370.

²¹⁴ Agent Poeedi ettekanne 5.4.1939 ja Jermakov Dekanozovile (aprill 1939). ERAF, f 138, n 1, s 55, l 294–296, 281–282; vt ka **Deemant, K.** Jaan Tõnissoni ja Nõukogude luure salajastest suhetest. – Akadeemia, 1998, 9, 1915–1923.

²¹⁵ Nikitini päevik 19.4.1939. AVPR, f 0154, n 32, m 5, s 48, l 34.

vestelnud samal päeval ka Selteriga. Ettekandes tõi ta ära Eesti ametliku välispoliitika seisukohad Eesti välisministri suu läbi: erinevalt Rootsist ei ole Balti riikidel Saksamaa jaoks mingit tähtsust majandusliku ega toorainebaasina ning ka idast ei ähvarda Eestit miski.²¹⁶ 24. aprillil telegrafeeris Nikitin Moskvasse, et Eesti valitsus järgib oma välispoliitikas endiselt Saksa orientatsiooni, kuid rahva viha parunite vastu ja eitav suhtumine Saksamaasse sunnib valitsust laveerima ja tegema Nõukogude Liidu aadressil sõbralikke avaldusi.²¹⁷ Nii nagu Tõnissoni eelnevad vestlused Wuolijoeaga sai ka lõunasöögil tehtud avaldus Moskvas erilise tähelepanu osaliseks. Moskva aga ei reageerinud sellelegi ettepanekule. Välisasjade rahvakomissariaadi ja Tallinna luure residendi materjalides iseloomustati Tõnissoni kui Nõukogude-vaenulikkude isikut, kui Poola orientatsiooni vankumatut kandjat ja kui tõelist natsionalisti.²¹⁸ Välisasjade rahvakomissar Litvinov, kes informeeris Tõnissoni avaldusest Stalinit, Molotovi ja Вороšilovit, märkiski, et ta ei kavatse pöörata eesti rahva seas populaarse Tõnissoni seisukohtadele erilist tähelepanu, kuna viimane oli pooldanud kogu aeg Balti-Poola-Skandinaavia bloki loomist. Litvinov väitis, et avaldus pole midagi muud kui provokatsioon.²¹⁹ Tõnisson külastas 1939. aasta juuli lõpul-augusti algul veel kaks korda Soomet.²²⁰ Teada on, et üks nendest sõitudest oli seotud rahvusvahelise karskuskongressiga. Kas ka siis toimusid kõnelused Wuolijoe ja Nõukogude esindajatega, ei selgu.

Pagulaste mälestustes ja kirjanduses esitati Tõnissoni Soome-missiooni kohta mitmesuguseid kuuldusi ja oletusi. Tõnissoni valmisolekut Eesti-Nõukogude Liidu sõjaliseks ja poliitiliseks koostööks hinnati mitmeti. Seda mõisteti hukka, naeruvääristati ja samas kiideti ka heaks. Endine välisminister Selter süüdistas Tõnissoni "N. Liidu komissaridega riigiäraandlike läbirääkimiste" pidamises.²²¹ Tema abi Öpik aga tuli lagedale väitega, millele pole õnnestunud kinnitust leida: Tõnisson oli soovinud kutsuda maale miljon punasõdurit ja tahtnud panna Laidoneri nende ülemjuhatajaks. Kinnitades, et nende haritlaste hulk, kes uskusid juttu bolševike evolutsioonist, oli Eestis siiski väike, püüdis Öpik Tõnissoni pilgata ja valitsuse välispoliitikat õigustada.²²² Saksa okupatsioonirežiimi teenistuses olnud Mäe aga tõi 1944. aasta jaanuaris ajalehtede peatoimetajatele peetud kõnes välja, et Tõnissoni avaldused panid venelased jahmatama, et Wuolijoki oli Nõukogude agent, et välisministeeriumi ametnikud süüdistasid Tõnissoni valitsuse välispoliitikaga mittekooskõlas oleva tegevuse pärast riigireetmises ja nõudsid tema kohtu alla andmist ning et Päts oli siiski suutnud seda vältida.²²³ Sotsialist

²¹⁶ Nikitini päevik 19.4.1939. AVPR, f 0154, n 32, m 5, s 48, l 37–38.

²¹⁷ ДВП, 311.

²¹⁸ Vt Öiend Tõnissoni kohta (dateerimata). ERAF, f 138, n 1, s 55, l 138–141.

²¹⁹ Litvinov Stalinile 23.4.1939. – Rmt: ДВП, 310.

²²⁰ Tallinna piiripunkti kaudu 28.7. ja 9.8.1939 väljasõitnud isikute nimekiri ning Tallinna piiripunkti kaudu 6.8.1939 sissesõitnud isikute nimekiri. ERA, f 495, n 11, s 44, l 313, 343, 353.

²²¹ Selteri käsikiri "Märkusi välispoliitika vaidluste puhul" (dateerimata). ERA, f 4940, n 1, s 19, l 46.

²²² Mamers, O. Häda võidetuile, 72, 76.

²²³ Mäe kõne ajalehtede peatoimetajatele 25.1.1944. BA, Rei, 4.

Karl Ast aga nägi venelastele tehtud ettepanekute taga Tõnissoni soovi toetuda Inglismaale. Ast leidis ka ise, et kuigi demokraatlike riikide poliitika oli kõikuv, tulnuks toetuda just neile ja selles suhtes oli Tõnisson kaugelenägev poliitik.²²⁴ Välisministeeriumi protokolliosakonna ülem Elmar Kirotar nimetas Tõnissoni tegevust Paasikivi liiniks, kiiduväärseks katseks otsida lahendust olukorras, kus maa oli ohustatud nii idast kui ka läänest.²²⁵ Tekib küsimus, kuidas hinnata Tõnissoni avaldusi. See, mis puudutas Tõnissoni soovi, et Soome võiks Eestit Saksamaa rünnaku korral abistada, tundub uskumatu. Juhul, kui Tõnisson seda tõepoolest soovis, tuleks mõtet pidada poliitilise naivismi valdkonda kuuluvaks. Laidoneri suhtumine idanaabrissse oli äärmiselt vaenulik. Eesti sõjaväejuhtkond – Laidoner, Reek, Maasing ja teised – oli valmis sõdima koos Saksamaaga Nõukogude Liidu vastu. Samas võib oletada, et Päts ja Laidoner, kes teadsid Tõnissoni välispoliitilisi seisukohti, võisid talle tõepoolest väljendada valmisolekut astuda Moskvaga poliitilistesse läbirääkimistesse. Kui see nii oli, siis sellega peeti tõenäoliselt silmas võimalust kasutada Tõnissoni poliitilise kamuflaaži eesmärkidel. Viimase väite paikapidavusele näib viitavat ka Riiginõukogu väliskomisjoni liikme Puhki soovitus poliitiliseks manööverdamiseks: teha Saksamaaga mittekallaletungilepingu sõlmimisest tulenenud efekti maandamiseks Moskvale ettepanek sõlmida kaitseleping.²²⁶

Tõnissoni avaldusi Nõukogude esindajatele tuleks siiski vaadelda 1939. aastal alanud Inglise-Prantsuse-Nõukogude lähenemise ja läbirääkimiste raames. 11. aprillil Jaan Tõnissonile Londonist kirjutatud kirjas²²⁷ oli tema poeg Ilmar hinnanud Eesti välispoliitikat “skandaalselt mitteküllaldaseks”. Ta teatas Londonis ja Pariisis levivatest kuuldustest, et Saksamaa oli nõudnud Saare- ja Hiiumaa loovutamist sõjaliseks baasiks ja et Eesti valitsus tunneb suurt aukartust Saksamaa ees. I. Tõnissoni sõnutsi ei tasunud Eesti sõjaväelastel enam loota Londoni ja Berliini leppimist ning maa välispoliitikal oli hetkeolukorras kasutada kaks valikut: loodav kolmikliit või Berliini-Rooma telg. I. Tõnisson leidis, et sõda pole võimalik vältida ja nõudis seepärast isalt, et opositsioon püüaks kaasata rahvast nõudma valitsuselt ultimatiivselt välispoliitika muutmist. Eesti pidi teatama valmisolekust liituda loodava Nõukogude Liidu, Inglismaa ja Prantsusmaa liiduga: “Kui pikemaks erapooletuseks väljavaadet ei ole, siis tuleb valida üks kahest võimalusest: kas liituda *entente*’i või teljega. Ja nimelt liituda, sest ühe või teisega ... ühinemine on paratamatu, siis vastu tahtmist ühte või teise blokki lohistamine (*resp.* teise poole poolt lohistamine) on kõige hädadohtlikum: nii on karta pärast sõja lõppu kahe tooli vahele jääda ja iseseisvus kaotada. Tegutseda tuleb meil otsekohe, vastasel juhul on vististi meie iseseisvuse laul igaveseks läbi.” I. Tõnisson arvestas ka võimalusega, et valitsus ei loobu orientatsioonist Saksamaale ja maaletunginud sakslased või venelased arreteerivad isa. Sellist stsenaariumi sil-

²²⁴ Ast Reile 3.5.1959. BA, Rei, 2.

²²⁵ Warma Tormale 14.11.1958. BA, Warma, 19; Warma Pustale 14.11.1958. BA, Warma 17.

²²⁶ Warma Pustale 14.11.1958. BA, Warma, 17.

²²⁷ ERA, f 1627, n 1, s 22, l 148–149.

mas pidades soovitas ta isal emigreeruda Soome ja töötada seal Eesti iseseisvuse heaks. Isa ja poeg Tõnissonid polnud ainsad, kes leidsid, et Nõukogude valitsuse garantiidega tuleks nõustuda. Valitsuse Saksamaale orienteeritud poliitika õigsuses kahtlesid ka mitmed Eesti diplomaadid. Pusta avaldas Pariisis arvamust, et jäiga, garantiide vastu suunatud poliitikaga võtab Eesti endale vastutuse kolmik-
lepingu karileajamise eest.²²⁸

J. Tõnisson kritiseeris koos vasakpoolsete Riigivolikogu liikmetega majanduskomisjoni istungitel valitsuse Saksa orientatsiooni ja maa välispoliitikat puudutava informatsiooni salastamist. Nii teatas Tõnisson 12. aprillil toimunud istungil: "Kõik see ettekirjutatav ajakirjandus, kõva käe komando on sünnitanud situatsiooni, mis on hädaohtlikul silmapilgul kõige kohutavam. Kui rahvas enne peatuks muutub, siis tean, et ükski kroonu seletus ei aita..."²²⁹ Tõnisson leidis ka, et Eesti ja Saksa sõjaväelaste üha sagenevad kontaktid mõjuvad maa mainele kahjustavalt. Ta nimetas Reegi käimist Hitleri juubelil Saksamaa provokatsiooniga kaasaminekuks. Halderi visiit oli tema silmis Saksamaa mõju alla sattumine, millest tulenenud efekti paraluüsimiseks tulnuks saata staabiülem visiidile LONDONisse.²³⁰

Tõnisson astus teravalt välja ka Saksa-Eesti mittekallaletungilepingu sõlmimise vastu. 20. mail esitasid kuus Riigikogu liiget – Jaan Tõnisson, O. Köster, Kristjan-Eduard Jalak, Jaan Vain, Rudolf Penno ja Neeme Ruus – presidendile memorandum. Ärakiri sellest saadeti Riigivolikogu välis- ja riigikaitsekomisjonile. Selles leiti, et mittekallaletungilepingu sõlmimine Saksamaaga oleks Eestile saatuslik eksitus, see tähendaks kaasaminekut Saksa propagandaga, demonstree-riks maailmale Saksa poliitika järgimist, halvendaks suhteid Nõukogude Liiduga, tähendaks kaugenemist Soomest ja Skandinaavia riikidest ning hävitaks Inglismaa ja tema liitlaste sümpaatia Eesti vastu. Allakirjutanud nõudsid mittekallaletungilepingu küsimuses Soome, Rootsi ja Norra seisukoha järgimist. Soovitati mõista, et Saksamaa ettepanek on diplomaatiline manööver, mis on mõeldud avaliku arvamuse petmiseks. Memorandumis avaldati arvamust, et kui Eesti järgib neutraliteeti ja koostöös Soomega hoiab korrektseid suhteid Nõukogude Liiduga, austab viimane maa iseseisvust.²³¹ Seoses eelkirjeldatud märgukirjaga pöördus Tõnisson Riigivolikogu välis- ja riigikaitse komisjoni poole ning palus võimalust osaleda komisjoni koosolekul. Komisjon nõustus sellega, hoolimata välisministri vastuseisust. 25. mail toimunud koosolekul kordas Tõnisson märgukirjas toodud argumente. Ta nõudis valitsuselt, et see järgiks eelkõige Inglismaa poliitikat ja püüaks luua häid suhteid Nõukogude Liiduga. Esitatud seisukohad olid täielikus vastuolus valitsuse välispoliitikaga: "Neutraliteedi alalhoidmiseks peame kontakti nendega, kes meid ei taha haarata... Briti ei tule meid kunagi siia haarama,

²²⁸ Holma Pariisist 7.7.1939. UM, 5C/6.

²²⁹ Riigivolikogu majanduskomisjoni koosoleku protokoll 12.4.1939. ERA, f 84, n 1, s 923, l 40.

²³⁰ Samas, 30p; Riigivolikogu välis- ja riigikaitse komisjoni koosoleku protokoll 19.7.1939. ERA, f 84, n 1, s 1046, l 23–23p.

²³¹ ERA, f 989, n 1, s 1772, l 3–4.

tema kapital ei ole meile hädaohtlik. Et Venel peab olema pääs merele, seda on teadnud kõik Vene poliitikud. [...] Vene ei taha ka konflikti Britiga ja seepärast peame ka meie arvestama Briti seisukohta..." Tõnisson rõhutas veel mitmel korral oma eitavat suhtumist mittekallaletungilepingu sõlmimisse ja ka Saksamaasse: "Saksa juurib meie rahva siit välja viimseni. Meid hävitatakse majanduslikult kui ka rahvuslikult."²³² 27. mail, samal päeval, kui Selter oli naasnud Riias, korraldati välisministeeriumis välisministeeriumi, sõjavägede staabi ja Riigivolikogu väliskomisjoni esindajate osalemisel veel üks koosolek mittekallaletungilepingu küsimuses. Valitsus ei arvestanud 20. mai memorandumit ja Tõnissoni seisukohti.

Lepingu ratifitseerimise eel korraldatud arutelul Riigivolikogu välis- ja riigikaitse komisjoni koosolekul esinesid nii Tõnisson kui ka Ants Piip kriitikaga. Tõnissoni arvates tulnuks arvestada lepingu allakirjutamiseks valitud aega. Siin pidas Tõnisson silmas kriisi Euroopa suurpoliitikas: Saksa-Poola suhteid ja kolmepoolseid läbirääkimisi. Tõnisson hindas lepingut kui Saksamaa välispoliitilist võitu ja leidis, et see loob demokraatlikes lääneriikides ja idanaabris arvamuse Eesti sattumisest Saksamaa mõju alla. Ta nõudis järjekordselt, et valitsus pööraks erilist tähelepanu suhetele Inglismaaga: "Briti on väga suurt huvi näidanud meie iseseisvuse vastu, – rohkem kui ükski teine riik. Kui Saksaga nii tihedalt läbi käiakse, kas ei saaks siis ka sõprade juures midagi ette võtta tasakaalustamiseks? [...] Ei tohi mürgitada suhteid Britiga ajakirjanduse kaudu. [...] Briti on meid kogu aeg toetanud ja teeb seda ka praegu Vene vastu. Ajakirjandus aga väidab, et Saksamaa on meie kaitsevaim. [...] Meil ei ole teisi sõpru peale lääne demokraatiat."²³³ Piip aga leidis, et lepingus tulnuks arvestada Rahvasteliidu põhimõtteid, et lepinguga eemaldub Eesti Lätist ja et Inglismaaga tuleb hoida häid suhteid.²³⁴

Valitsus ei võtnud Tõnissoni ettepanekuid ja soovitusi tõsiselt. Välisminister Selter jätkas konsultatsioone Saksa saadikuga, ajakirjanduse vabadust ei taastatud, kaitseisukorda ei lõpetatud. Tõnissonil ja teistel opositsiooni esindajatel puudus võimalus oma välis- ja sisepoliitiliste vaadete läbisurumiseks. Opositsiooni vaevalt vaid ära kuulama.

MÕNINGAID JÄRELDUSI

Miks Inglismaa, Prantsusmaa ja Nõukogude Liidu garantiid Lätile, Eestile ja ka Soomele ei kõlvanud? Kas Riias ja Tallinnas tõepoolest usuti, et Läti ja Eesti suudavad ise tagada oma piiride puutumatus? Euroopa kaardilt oli ju kadunud suuremaidki riike. Esitatud küsimustele vastates tuleb ühelt poolt tõdeda, et Eestil, Lätil ja ka Soomel oli raske uskuda, et Inglismaa ja Prantsusmaa suudaksid

²³² Riigivolikogu välis- ja riigikaitse komisjoni koosoleku protokoll 25.5.1939. ERA, f 84, n 1, s 1046, l 12–17.

²³³ Samas, 23–23p, 26–26p.

²³⁴ Samas.

nende garanteerimise korral täita endale võetud kohustusi. Värskest oli meeles, kuidas mõlemad suurriigid olid Münchenis garanteerinud Tšehhoslovakkia piiri ja kuidas nad 1939. aasta märtsis ei suutnud Tšehhoslovakkia riigi likvideerimise puhul teha midagi muud kui ainult protestida. Kuid pole mingit alust väita, et kolmikleping oleks kindlasti sõlmitud Balti riikide arvel. Saab rääkida ainult arvamuste vahetamisest lepingu projektide tasandil. Millega tõendada, et kolmiklepingu sõlmimise korral kadunuks Baltimaad veelgi vaiksemalt iseseisvate riikide hulgast? Kolmiklepingu projektides nimetati Eesti ja Läti kõrval veel teisi riike. Kas Inglismaa ja Prantsusmaa olid valmis ka neid Nõukogude Liidule loovutama? Enamik ajaloolasi ei tunnista konstruktsioone sündmustest, mille kohta faktid puuduvad.

Ajalooline minevik ja erinev ühiskondlik kord olid põhjused, mis andsid Eestile, Lätile ja ka Soomele küllaga põhjust suhtuda kahtlustavalt Nõukogude Liidu abisse. Veelgi enam. Nõukogude Liidu puhul polnud tegu tavalise riigiga. See oli riik, kes eitas eraomandit. Seepärast mõisteti ka kolmepoolsete läbirääkimiste ajal, et kui Punaarmee satub sõja korral Vene impeeriumist eraldunud Läti või Eesti territooriumile, võib neid ees oodata bolševiseerimine ja Punaarmee ei kavatse vabal tahtel lahkuda.

Sõlmides Saksamaaga mittekallaletungilepingu, väljendasid Eesti ja Läti selgelt, et nad keelduvad Inglismaa, Prantsusmaa ja Nõukogude Liidu garantiidest. Tagantjärele võib muidugi väita, et kolmepoolsete läbirääkimiste ajal Eesti ja Läti poolt jätkuvalt propageeritud erapooletuse võimalikkus ja soov Saksamaaga sõlmitud lepingu abil seda veelgi kindlustada olid siirad ja tingitud lihtsalt sellest, et Saksamaa agressiivsete kavatsuste kohta puudus informatsioon. Saksamaa lubadus mitte rünnata polnud aga tõsiselt võetav juba Eesti ja Läti avalikule arvamusele. Tallinnas ja ka Riias taheti lepingut kasutada sisepoliitilise instrumendina: rahustada Saksamaa agressiivsusest ärevusse sattunud avalikku arvamust. Ajal, kui Saksamaa agressiivsus oli paljastunud kogu maailmale, püüti rahvale ja maailmale tõestada Saksamaalt lähtuva hädaohu olematust. Mõlema maa julgeoleku tagamise seisukohalt polnud lepingul mingit väärtust: oli ju teada, mis oli juhtunud Müncheni kokkuleppega ja Saksa-Poola mittekallaletungideklaratsiooniga. Ka lääneriikide avalik arvamus oli selleks hetkeks häälestatud Saksamaaga sõlmivatate lepingute vastu. Mittekallaletungilepinguga püüdis Saksamaa isoleerida Eestit ja Lätit Poolast ning takistada nende garanteerimist Inglismaa, Prantsusmaa ja Nõukogude Liidu poolt, tagada endale sõja korral kaupade sisseveo Eestist ja Lätist. Nõukogude propagandale pakkus lepingu sõlmimine võimaluse väita, et Eesti ja Läti on sattunud lõplikult Saksamaa sõiduvette. Ka Inglismaal ja Prantsusmaal leidis neid, kes nii mõtlesid. Ei saa unustada ka Saksa propagandat: leping võimaldas näidata, et Saksamaa on Balti riikide iseseisvuse kaitsja. Eesti ja ka Läti välispoliitiline sõltuvus Saksamaast süvenes mittekallaletungilepingu allakirjutamisega veelgi. Kuid vajadus kasutada Balti kaarti suurpoliitikas osutus lühiajaliseks: juulis-augustis häälestus Saksa välispoliitika uuele lainele – intensiivistusid läbirääkimised Molotovi-Ribbentropi lepingu sõlmimiseks.

Täiesti ebaõige oleks süüdistada Eestit ja Lätit kolmepoolsete läbirääkimiste nurjumises, nii nagu tegid seda Nõukogude ajaloolased. Kolmikleping jäi sündimata eeskätt suurriikide Nõukogude Liidu ja Inglismaa süül. Oma osa oli selles muidugi ka Poola valitsusel, kes teatas, et ta ei luba mingil juhul Punaarmee üksusi oma territooriumile. 1939. aasta kevadsuve Eesti ja ka Läti välispoliitika puhul on küsimus hoopis muus. Selles, et Eesti välispoliitika juhid allusid täielikult Saksamaa survele, lootsid Saksamaa sõjalisele abile ega püüdnudki ajada iseseisvat välispoliitikat. Ilmekalt näitas seda juba Saksamaa pakutud mittekallaletungilepingu sõlmimine: kui Berliin soovis saada Tallinnalt ja Riialt Roosevelti ettepanekut tagasilükkavat deklaratsiooni, siis oldi nõus selle andmisega, kui aga Berliin mõtles ümber ja pakkus mittekallaletungilepingut, siis võeti see kohe vastu. Jaan ja Ilmar Tõnissoni ning Eesti opositsiooni ettepanekud viitavad alternatiivse välispoliitilise mõtlemise olemasolule. Saksamaa juhtnööride kohast kolmepoolsete läbirääkimiste vastu suunatud välispoliitikat võiks aga pidada 1939. aasta septembris toimunud alistumise eelmänguks.

TÄNUAVALDUS

Uurimus on valminud Eesti Teadusfondi toetusel (grant nr 3817).

ESTONIA AND LATVIA DURING THE NEGOTIATIONS BETWEEN THE SOVIET UNION, GREAT BRITAIN AND FRANCE 1939

Magnus ILMJÄRV

Discussions concerning the negotiations between the Soviet Union, Great Britain and France held in spring and summer 1939, before the start of World War II, over the foundation of an anti-German coalition have lasted for more than half a century. The interest of historians in this dramatic political discourse has not diminished. Today in Estonia the so-called background system is under observation, facts being left aside. There have been attempts to justify the official foreign policy of Estonia: it is argued that time never even provided any possibility for a different policy. Some have approved of Estonia and Latvia opposing to the formation of the alliance of the three Baltic countries; there have been opinions that from the point of view of the Baltic states it was quite opportune or even more beneficial to lose independence as a consequence of the Molotov–Ribbentrop pact than as a result of the possible agreement between Great Britain and the Soviet Union; also that opposing to the formation of the alliance of the three countries Estonia and Latvia could present themselves as an important merchandise and attract the world's attention. While expressing such speculative statements

nothing has been said about the political pressure exercised by Germany on Estonia, Latvia and Finland or about the surrender to that by the three states.

The aim of the present article is to provide an observation based on archive materials of the course of the tripartite negotiations; the Baltic policy of Germany, the Soviet Union, Great Britain, France and Poland; conclusion of non-aggression pacts between Estonia, Latvia and Germany. The attitudes of Estonia, Latvia and even Lithuania towards the negotiations and towards Germany are also compared. The attitude of the Estonian opposition towards the official policy of the government makes it possible to ask whether there were any alternatives for the foreign policies of Estonia and Latvia in spring and summer 1939, in the ever deepening international crisis.

The information about the negotiations between the Soviet Union, Great Britain and France and about the intentions to give guarantees also to Latvia, Estonia and Finland quickly reached the politics of the said countries. Estonia and Latvia announced that in case any great power is proved to act as an uninvited helper, whether as part of a collective system or as a protector of its vital interests in the Baltics, it shall be considered aggressor and fought against with all means possible. The press also announced that the Baltic states could never put up with guarantees given by states that belong to one political group.

The Estonian military leaders decided to protest against the guarantees in their own way. A military demonstration was planned in response to the plans of safeguarding: a visit of the submarines *Lembit* and *Kalev* to the German port Kiel. The news of the visit to Germany of submarines constructed in England in the strenuous international situation came as a surprise for the Admiralty. Resolute protest by Wilfred Hansford Gallienne, the British chargé d'affaires to Tallinn, expressed to the Ministry of Foreign Affairs of Estonia, put a quick end to the intentions of the Estonian military leaders. During the tripartite negotiations the Estonian government as well as the bourgeois circles considered Germany as the only possible safeguard against the threat from the East. This has also been mentioned by a number of foreign diplomats.

Lithuania was left out from the states to whom guarantees had been offered but its attitude towards the safeguards was contradictory. It was announced that the government of Lithuania could accept the Soviet guarantees and fight in alliance with the Soviet Union, France and Great Britain against Germany. At the same time, however, the foreign policy directed by the foreign minister Juozas Urbšys tried to follow neutrality in the interests of Germany.

Historical past and differences in the public order formed the basis of Estonia's and Latvia's distrust in Soviet aid. In the course of the tripartite negotiations they were apprehensive that in case of war the Red Army could move to the territories of Estonia and Latvia, importing also Bolshevik social order, and would not want to leave of its free will. At the same time it must be mentioned that for Estonia and Latvia as well as for Finland it was hard to believe that Great Britain and France could really help the Baltic states. Not so long

before in Munich both of the great powers had guaranteed the Czechoslovak borders but in March 1939 when Czechoslovakia was being destroyed they could do nothing but protest.

Polish ambassadors in Riga, Tallinn and Helsinki made statements on behalf of their governments in which they declared that notwithstanding the difficulties in Polish–German relations Warsaw did not support Latvia, Estonia and Finland to join the guarantees. Polish foreign policy advised Estonia while opposing the guarantees to keep from forming close relations with Germany.

Without delay Germany took actions against the tripartite negotiations. The reasons were political, economic as well as strategic. Berlin considered that in case the Soviet Union was given a mandate by Great Britain and France to safeguard the Baltic states and the Baltic states gave their consent, the Soviet Navy would have an opportunity to stop transporting the provisions and raw materials vitally important to Germany on the Baltic Sea. During the tripartite negotiations Germany tried to display the political and strategic affairs between the Third Reich and Estonia and Finland, especially, but also Latvia. The foreign and defence policy of Estonia were influenced by the numerous visits of German military officials. The Chief of the Army General Staff of Germany Franz Halder, Chief of *Abwehr* Admiral Wilhelm Canaris and the commander of the cruiser *Admiral Hipper* visited Estonia in summer 1939. The negotiations between the Estonian military leaders with Germany concerning the military aid that had begun in summer 1938 were continued in 1939.

Conclusion of these non-aggression pacts could not be dealt upon separately from the tripartite negotiations. During the period between the wars the great powers used the non-aggression pacts to achieve their regional hegemony. To Estonia and Latvia a proposal for the conclusion of a non-aggression pact was made by Germany. On 7 June 1939 the non-aggression pacts between Estonia and Germany as well as Latvia and Germany were signed in Berlin. The strictly censored Estonian and Latvian press published only positive reports. The Estonian government was said to have had intentions to conclude a non-aggression pact with Germany for years and as Estonia and Latvia had in 1932 concluded non-aggression agreements with the Soviet Union now the relations with both great powers were balanced. Having concluded the pact Estonia and Latvia clearly expressed their denial of guarantees possibly offered by Great Britain, France and the Soviet Union. In Tallinn and Riga attempts were made to use the agreement as an instrument of internal policy: to reassure the public opinion alarmed by the growing militancy of Germany.

Not all Estonian politicians and diplomats approved of the foreign political orientation of the government towards Germany and its denial of guarantees in the early summer of 1939. At the beginning of 1939 the member of Parliament (*Riigivolikogu*) Jaan Tõnisson pointed out, bearing in mind the German–Lithuanian relations and the situation that had developed in Memel, that the foreign political orientation of the Estonian government towards Germany could

bring about loss of independence. Tõnisson was of the opinion that in the given situation only Great Britain and the Soviet Union could safeguard Estonia's security.

During the sessions of the economic committee, together with leftist members of the Parliament Tõnisson criticized the government for German orientation and making information concerning foreign policy secret. He spoke against the conclusion of the German-Estonian non-aggression pact. The suggestions made by Jaan and Ilmar Tõnisson as well as the Estonian opposition drew attention to the existence of alternative political thought. The German instructed foreign policy that was directed against the tripartite negotiations could be considered the prelude to the surrender in September 1939.